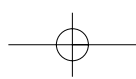
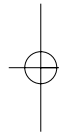
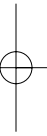

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Deze uitgave verschijnt dankzij een subsidie van de E.U. onder nummer EV4C-0083-NL.

Illustraties: Studio KNMI, De Bilt, Wim Terlouw, Heemstede en Jan Buisman, Den Haag

Typografie: Text & Image, Almere

Omslagontwerp: G.J. Campagne

Foto's omslag: It Fryske Gea/Dico de Klein en fotografie george burggraaff bfn

ISBN deel 5 90 5194 190 0

ISBN volledige werk 90 5194 136 6

© 2006 by Uitgeverij Van Wijnen, Postbus 172, 8800 AD Franeker

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form whatsoever or in any language without previous written permission by the publisher.

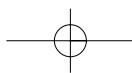
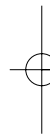
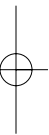
J. BUISMAN
(historisch geograaf)

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Onder redactie van A.F.V. van Engelen, KNMI

Deel 5: 1675 – 1750

 Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

INHOUD

Ten geleide 9

BESCHRIJVINGEN VAN DE WEERSGESTELDHEID

Enkele bijzondere onderwerpen, verspreid in de tekst

1675/76	De tegenwoordige staat der Nederlanden	19
1675/76	Veel torens en kerken ten prooi aan storm en bliksem	22
1675/76	Zuidelijke Nederlanden gaan vooruit	22
1675/76	De broers Huygens houden zich ook met het weer bezig	35
1675/76	Amsterdam: handel, nieuws en kranten	39
1675/76	Weten en laten weten: wetenschappelijk nieuws	40
1675/76	'Goed weer' als eerste levensbehoefte	41
1676/77	De Noord-Hollandse Twaalfstedentocht	49
1676/77	Tussen honger en overvloed	55
1677/78	Reis met hindernissen (Willem en Mary)	60
1678/79	Om de haverklap kraait de rode haan	68
1678/79	Jan van der Heyden en zijn slangenbrandspuit	70
1680/81	Amsterdam beveiligd tegen hoog water	83
1681/82	Het probleem van de Rijnsplitsing	98
1682/83	Hoe leeft men lang gezond en sonder siekten?	105
1685/86	Migratiegolf in West-Europa	128
1685/86	Geleerden dwalen langzaam naar de waarheid	131
1686/87	Historische demografie, retro-akten	136
1686/87	Bij het zeewezen is nogal wat mis	141
1687/88	Meteorologie beneden de grote rivieren	145
1688/89	Oktober: consternatie door oorlog aan de Rijn	148
1688/89	November: Willem III voert landing uit in Engeland	150
1689/90	Zwarte regen en vuile mist kwellen koninklijke longen	162
1689/90	Standaardwerk over brandweer	163
1690/91	Op zee slaapt de duivel nooit (op het land zelden)	165
1690/91	Rookgedrag van 'kinderen en wijven' loopt spuigaten uit	165
1691/92	Golvende straten doen mensen duizelen	184
1692/93	Beestenweer of niet: Friese vroedvrouw moet er op uit	191
1694/95	Van luchtthermometer naar wijngeestthermometer en weer terug	225
1696/97	Baanbrekend werk van De Volder en Senguerd (Leiden)	237
1696/97	Is het nu vrede of alleen maar wapenstilstand?	245
1696/97	Is warmte een vorm van energie of een substantie?	247
1697/98	Zogeheten Kleine IJstijd bereikt dieptepunt	260
1699/00	Het Amsterdamse stadswaterkantoor als weerinstituut	272
1700/01	Meester Roucoma noteert het weer	279

1700/01	Retranchement van Pannerden	280
1701/02	Fahrenheit komt naar Amsterdam	289
1703/04	Storm van de eeuw maakt duizenden slachtoffers	295
1705/06	Waarom schrijven mensen het weer op?	310
1705/06	Cruquius als praktisch ingesteld pionier	311
1705/06	Barometer als mysterieus weerglas	318
1706/07	Windwaarnemingen aan de Bilderdam	323
1706/07	Pannerdens Kanaal wordt nieuwe Rijnloop	324
1707/08	Josias Eckhardt te Breda begint weer en wind te noteren	328
1708/09	Boerhaave onderzoekt verband tussen weer en ziekten	342
1708/09	Fahrenheit experimenteert met zijn thermometer	349
1708/09	Steeds meer weerkundige meetreeksen, maar wat zijn ze waard?	350
1708/09	De honger is terug	363
1710/11	Dwarrelwind wordt Friese stadhouder fataal	386
1712/13	Na elf jaar oorlog eindelijk vrede (Utrecht)	397
1713/14	Opschudding in Oesdom	403
1713/14	Landbouwers boeren niet goed	409
1715/16	Zonnevlekken en poollicht komen terug	428
1716/17	Fahrenheit favoriet in 18 ^{de} -eeuws weerkundig Nederland	437
1717/18	Emanciperende burgerij hongert naar nieuws	459
1719/20	Niets gaat boven het buitenleven	478
1722/23	Weerkundige waarnemingen te Amsterdam: Krighout en Van Ranouw	497
1722/23	Van Musschenbroek benoemd te Utrecht	502
1724/25	Schipbreukelingen niet beroven, maar helpen	515
1727/28	Petrus van Musschenbroek, grondlegger moderne meteorologie	548
1728/29	Paalwormen laten hun tanden zien	571
1729/30	Nieuwe thermometerschaal	578
1731/32	Het merkwaardigste meyn bekent (Bicker Raije)	589
1734/35	Instrumentele waarnemingen op Huize Swanenburgh	612
1734/35	Institutionalisering wetenschappelijk onderzoek	615
1734/35	Nicolaas Duyn, professioneel weeramateur	615
1739/40	Bij strenge kou ontdooit de Hollander	675
1739/40	Eerste Elfstedentocht in 1740?	683
1739/40	Het jaar 1740 zet Europa op zijn kop!	694
1740/41	Weeramateurs actief te Alkmaar, Bergen en Den Helder	722
1740/41	Geleidelijk gaat overal de aardappel in de stoofpot	722
1741/42	Verdwenen dorpen	730
1741/42	Weerkundige waarnemingen te Middelburg	734
1741/42	De thermometerschaal van Celsius	734
1743/44	Petrus Gabry begint zijn waarnemingen te Den Haag	753
1743/44	Verarming onder veeboeren	754
1745/46	Weerkundige notities van Johannes Janssen te Aken	768
1745/46	Zuidelijke Nederlanden geheel onder de voet gelopen	772
1746/47	De Nederlandsche Jaarboeken	775

1746/47	Dolle maandag in Den Haag	783
1746/47	Vis- en groenmarkt, kaai en kansel aan de macht	783
1746/47	Ganse land met ondergang bedreigd	785
1747/48	Storm van december 1747 wedijvert met die van 1703 en 1735	788
1747/48	Donder van bliksem en donder van oproer	802
1747/48	Een reis met dubbele bodem	804
1748/49	'Van een schoone en getemperde lucht'	821
1749/50	Kamferglas of chemisch weerglas	836

BIJLAGEN

1.	Antieke meetreeksen in de Lage Landen, I	841
2.	Idem, II	853
3.	Enkele antieke meetreeksen in het buitenland	856
4.	Perioden met extreem koud en warm weer	859
5.	Witte kersten	861
6.	Vast ijs in de Rijn, Nederrijn, Lek, Waal en Maas	861
7.	Zuiderzee met vast ijs bedekt	861
8.	Besloten water trekvaart Haarlem-Leiden	862
9.	Bodenmeer geheel onder vast ijs	864
10.	Lagune van Venetië onder vast ijs	865
11.	Wijnoogst	865
12.	Manley-reeks (Midden-Engeland), Morin-reeks (Parijs)	867
13.	Sainte-Geneviève en het weer	874
14.	Van Stadspeil via AP naar NAP	876
15.	Waterhoogten in het open IJ	882
16.	Wanneer spreken wij van een stormvloed?	886
17.	Vloedmerken aan de kust en in het rivierengebied	889
18.	Hoogwaters in de rivieren, met name de Maas	896
19.	Overstromingen in Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	899
20.	Strandingen van bijzondere zeedieren	899
21.	Zichtbaar worden van de Brittenburg	901
22.	Scheepsrampen	902
23.	Belangrijke zonsverduisteringen	902
24.	Andere belangrijke astronomische verschijnselen	903
25.	Zonnevlekkengetallen, jaargemiddelden	905
26.	Belangrijke aardbevingen	906
27.	Grote branden in de Lage Landen	907
28.	Belangrijke periodieken (tot ca. 1775)	908
29.	Jaar- of groeiringen	912
30.	Fenologische kalender	913
31.	Omrekenstabellen	914
32.	Enige schaalverdelingen (thermometer, barometer, windkracht)	917
33.	Iets over het Juliaanse jaar en over de Annunciatiestijl	923

Enkele belangrijke tabellen in de bijlagen

- 3. Belangrijke meetreeksen tot rond 1750 842
- 4. Vindplaatsen van 'Zwanenburg' 851
- 10. Perioden met extreem koud weer in de winters van 1671 tot 1750 860
- 11. Perioden met extreem warm weer in de zomers van 1671 tot 1750 860
- 15. Besloten water trekvaart Haarlem-Leiden 862
- 18. Wijnnoogst 865
- 20. Manley-reeks 868
- 21. Morin-reeks 872
- 25 en 26. Hoge waterstanden in het open IJ te Amsterdam 883
- 30. Hoogwaters in de Maas 896
- 33. Strandingen van opmerkelijke zeedieren 900
- 37. Zonnevlekkengetallen 905
- 40. Grote branden 907
- 44. Omreken tabel Fahrenheit-Celsius 914
- 45. Vergelijkende barometerschalen 914
- 47. Rijnlandse maat, etc 915
- 61. Beaufortschaal 922

TEN GELEIDE

[...] dat het niemand ter wereld interesseert hoe 250 jaar geleden de richting van den wind is geweest en of het vroom of dooide, of het helder weer was of mistig.

G.L. Grove in zijn inleiding op de Journalen van de Admiralen Van Wassenaar Obdam (1658-1659) en De Ruyter (1659-1660) in WHG, 3de serie, 23 (Amsterdam 1907) V.

La vigne disparut dans plusieurs parties de la France; les jardins et les vergers furent dépouillés de leurs arbres fruitiers. Beaucoup de pommiers parurent n'être pas morts; ils poussèrent des feuilles et des fleurs et moururent ensuite; d'autres succombèrent l'année suivante. La destruction des blés surtout causa une calamité publique. La famine fut si grande que de mémoire d'homme on n'en avait vu de pareille. Au palais de Versailles même on ne mangea plus que du pain bis, et Mme de Maintenon se mit au pain d'avoine.

Émile Bouant, Les Grands Froids (Paris 1880) 152, 153. Bouant is geen tijdgenoot van de winter van 1709, maar zijn samenvatting is betrouwbaar.

Ons land telt vele kronieken van steden, dorpen en regio's. Het is een hobby te trachten zo veel mogelijk kronieken door te snuffelen met het doel daaruit alle bijzonderheden over weer en klimaat over te nemen en te documenteren.

Dr. M.A.J. Visser, eindredacteur van de Weerspiegel, III (1976) 12.

Climatologists and meteorologists have long felt the need for series of historical data relating to the weather situation in the past.

Dr. M.K. Elisabeth Gottschalk in Stormvloed en Rivieroverstromingen in Nederland III (1977) 420.

Lange historische klimaatreeksen van een hoge kwaliteit en databases zijn vooral nodig om duidelijkheid te krijgen over antropogene klimaatverandering in relatie tot natuurlijke klimaatvariabiliteit. Wereldwijd wordt de vraag naar dergelijke reeksen en databases, met hoge tijdsresolutie, dan ook steeds groter.

Theo Brandsma, Frits Koek, Hendrik Wallbrink, Günther Können in het KNMI-programma Hisklim (Historisch Klimaat) I, KNMI (De Bilt 2000) 4.

Het eerste deel van deze reeks verscheen in 1995, het tweede in 1996, het derde in 1998 en het vierde in 2000. Met deel V heb ik zeker het geduld van menige lezer te lang op de proef gesteld, maar ik hoop dat het resultaat iets goed maakt. De oorzaak ligt allereerst in de omvang en complexiteit van het materiaal. Rond 1700 komen instrumentele gegevens beschikbaar, eerst nog te overzien, maar weldra aangroeiend tot een lawine van tienduizenden data per jaar. Ook het bewerken van het kaartmateriaal en van de talrijke tabellen en het samenstellen van de 33 bijlagen was erg tijdrovend. Tegelijkertijd moest er een herdruk worden verzorgd van de delen III en IV.

In de vele gegevens van steeds meer locaties onderscheiden wij drie perioden:

Jaren	Aard van de gegevens	locaties	Landelijk overzicht
<i>Vóór circa 1706</i>	<i>Beschrijvend</i>	<i>< ca. 5</i>	<i>Gebrekkig</i>
<i>1706 tot 1746</i>	<i>Beschrijvend/instrumenteel</i>	<i>Ca. 5 tot 25</i>	<i>Gebrekkig</i>
<i>Vanaf circa 1747</i>	<i>Beschrijvend/instrumenteel</i>	<i>> ca. 25</i>	<i>Redelijk</i>

Deel V omvat gegevens uit alle drie perioden en is dus heel gevarieerd van inhoud. Meestal geef ik eerst een beknopt overzicht van het weer in een bepaald seizoen, vanaf rond 1700 meer en meer vergezeld door een tabel. De lezer dient deze gedeelten te zien als naslagmogelijkheid. Deze passages worden zo nodig uitgebreid met details en bijzonderheden: een schadelijk onweer, een zware hagelbui, een stormvloed, rivieroverstromingen, een periode met extreme warmte, etc. Veel aandacht gaat uit naar de eeuwigdurende afwisseling van vette en magere jaren, van slechte en overvloedige oogsten, met name van graan en wijn, omdat deze juist bij het gewone volk de diepste sporen achterlaten.

Aanvankelijk staan de vele gegevens van de verschillende locaties min of meer los naast elkaar en moet men om een landelijk weerbeeld te verkrijgen alle beschikbare materiaal uitkammen. Rond 1750 wordt het steeds minder moeilijk om een landelijk beeld te verkrijgen. Dat wordt in belangrijke mate mogelijk gemaakt door de 'Nederlandsche Jaarboeken', vanaf 1747.

Korte inhoud van deel V.

De periode van 1676 tot 1750 is bepaald niet verstoken van extreme weerssituaties en van natuurrampen. Deel V begint met drie ernstige stormvloeden: 1675, 1682 en 1686. Onder de latere overstromingen springen er twee kerstvloeden uit: door de zee in 1717 en door de rivieren in 1740/1741. Drie superstormen worden uitvoerig besproken. Abnormale winters en zomers bij de vleet en toch is elke winter of zomer anders. De winter kan fel inzetten, gevolgd door wekenlang ijs en sneeuw, maar hij kan het ook verder laten afweten. Sommige maken een stotterstart en ont-aarden in een langdurige kwakkelperiode. Dán weer houdt de herfst aan tot in februari en eindigt de winter met een daverend crescendo. Voor de zomers geldt ongeveer hetzelfde. Zowel de combinatie warm-droog als warm-nat komt voor, maar ook wel koel en droog. Een overwegend koele zomer kan tot 'normaal' worden opgetild door een hittegolf. Maar ook zijn er zomers zonder ook maar één enkele zomerse dag, evengoed als er winters voorkomen waarin nog geen kraai op het ijs kan staan! Binnen die seizoenen zijn er dan nog de afzonderlijke dagen met bijvoorbeeld zware sneeuw, verwoestende hagel, een heftig onweersfront met adembenemende wolkenpartijen en soms windhozen, superstorm, die tot een stormvloed kan leiden, etc. Weer is spannend en altijd weerbarstig, soms gevaarlijk. En niemand die er iets aan kan doen!

Dat de weersgesteldheid de belangrijkste bijzaak in de geschiedenis is, blijkt ook nu weer tijdens vier grote oorlogen. (Een mijlpaal als de Vrede van Utrecht ontbreekt natuurlijk niet.) Andere natuurfenomenen die sterk tot de fantasie spreken en die

de tijdgenoten niet los van het weer zien, zijn de schitterende komeet van 1680, de ernstige aardbeving van 1692 en de drakenkomeet van 1744.

Binnen de periode van deel V valt de ontwikkeling van de thermometer en van andere meetinstrumenten, wat bij veel geleerden een ware fascinatie voor meten en wegen wakker maakt. In de eerste helft van de 18de eeuw leggen Cruquius en Van Musschenbroek de grondslag voor de moderne meteorologie. Een niet te verwaarlozen onderwerp zijn de hoogwaters langs onze grote stromen, soms gevolgd door een overstroming. Het is verhelderend om hierbij ook de weersgesteldheid, zo mogelijk van dag tot dag, te betrekken.

Uitgangspunten, begrenzing.

Wie het weer en wat ermee samenhangt beschrijft, loopt het risico oeverloos te worden. Op de keper beschouwd heeft bijna alles iets met het weer te maken! Men moet zich dus beperkingen opleggen. Voor deze boeken geldt als richtsnoer het wervaren van 'gewone' mensen, van boeren en arbeiders, van ambachtslieden, van vissers, schippers, veer- en voerlieden, soldaten, zwervers, etc. De chronologische opzet maakt het daarbij mogelijk het leven van deze mensen van jaar tot jaar en soms van de ene op de andere dag te volgen. De lezer zou eens een willekeurige, aaneengesloten periode van 60 of 70 jaar kunnen kiezen en zich dan voorstellen dat hij in die tijd leefde. Wat een verschil met de huidige tijd! Dat 17de- en 18de-eeuwers moesten eten wat de pot schafte, vaak afhankelijk van de grillen van het weer, vonden zij natuurlijk de gewoonste zaak ter wereld. Erger dan de grillen waren de gevaren! Wat wij, 21ste-eeuwers, als hinderlijk ervaren, was toen levensbedreigend! Aan slapeloze nachten, angsten en boze dromen hadden onze 17de- en 18de-eeuwers geen gebrek: een strenge winter, een droogteperiode, een zware storm, hoogwater in de rivier, het kon hun hele leven binnen luttele dagen overhoop gooien en de ouverture worden van veel ellende. De genealoog kleedt met al deze misère zijn familiegeschiedenis aan.

Voor de oorlog waren weer en klimaat voor de meeste historici non-onderwerpen. 'Weer' was triviaal, het klimaat beschouwde men als onveranderlijk. 'Weer' werd doorgaans geassocieerd met het dagelijkse leven van 'het gewone volk' en ook dat kon zich evenmin in een grote aandacht van de geschiedschrijvers koesteren. Lange tijd hebben vele historici zichzelf door deze eenzijdige belangstelling tekort gedaan, want weer en klimaat kunnen goed bepaalde historische processen en gebeurtenissen verduidelijken of verklaren. Deze achterstand is in de laatste decennia gelukkig snel ingelopen.

Historisch kader.

De gegevens over de weersverschijnselen met alle gevolgen van dien staan hier natuurlijk centraal. In een wat wijdere kring plaats ik diverse historische gebeurtenissen die met het weer samenhangen: een veldtocht, een zeeslag, schaarste aan levensmiddelen (duurte), om slechts enkele te noemen. Nu en dan stuit de lezer op een passage die weinig of niets met het weer te maken heeft; deze heeft als functie het oproepen van de sfeer van een bepaalde tijd. Het is soms gewenst om de lezer na erg veel 'weer', opnieuw vaste historische grond onder de voeten te geven. Ook heeft de lezer er temidden van de brij van weerdata recht op te weten of hij in tijd

van de 'regenten en vorsten' is of in die van de 'burgers en stoommachines'. Anders gezegd: de grote historische lijnen en tijdperken moeten aan de orde komen.

Chronologische opzet.

Vóór de jaren zestig kregen de scholieren een stortvloed van jaartallen over zich heen, die ze ook nog van buiten moesten leren. Het vak geschiedenis kreeg er een slechte reputatie door. Na 1968 (Mammoetwet) smolten de jaartallen weg als sneeuw voor de zon en deden 'thema's' die nuttig werden geacht voor het begrip van het heden hun intrede. Als men daarbij doorschiet (een bekend verschijnsel!) wordt de geschiedenis een verzameling losse, soms modieuze onderwerpen zonder veel samenhang. Men loopt dan het gevaar dat het historisch overzicht en inzicht verloren gaan en daarmee het beeld van een bepaald tijdperk.

Voor mij is de chronologische benadering aantrekkelijk, vaak noodzakelijk. Steeds is er in het verleden een eerder en een later, zijn er oorzaken en gevolgen. Hiermee kan ik de gebeurtenissen en processen die zich bijvoorbeeld afspelen in het riviereengebied en die vaak in verband staan met de weersgesteldheid, goed in een causaal, logisch verband plaatsen. Ook zwerven 'losse' onderwerpen op sociaal-economisch en cultureel gebied dan niet willekeurig door de tijd, maar hebben zij hun eigen plek in het beeld van een bepaalde periode en bepalen ze mede dat beeld.

Bronnen.

'Niets gaat boven getuigenissen uit de eerste hand.' Deze gevleugelde woorden vloeiden voor anderhalve eeuw uit de pen van Sherlock Holmes (in het mysterie van Lauriston Garden). Hij had gelijk: een betrouwbare ooggetuige is onze beste informant. Tegenover latere schrijvers dient men a priori sceptisch te staan. Uit de hoeveelste hand hebben zij vernomen wat zij beweren te weten? Elke keer dat gegevens worden doorverteld of overgeschreven komt de geloofwaardigheid meer onder druk te staan. Iedereen kent het spel waarbij een verhaal in een kring wordt rondverteld om te zien wat er uiteindelijk van overblijft. Veel is dat meestal niet. Voor historici is dit allemaal een open deur, maar onderzoekers met weinig historische scholing lopen hier in de val.

Voor wetenschappelijke doeleinden op het terrein van de fysische geografie, de bodemkunde, middeleeuwse archeologie, paleoklimatologie, sociaal-economische, agrarische en waterschapsgeschiedenis, is het een fundamentele vereiste over deugdelijke informatie omtrent overstromingen te kunnen beschikken en onderscheid te kunnen maken tussen feiten en verdichtsels. Al te veel heeft men zich in het verleden op hoogst onbetrouwbare kroniekschrijvers gebaseerd, zodat verscheidene wetenschappelijke theorieën op een ondeugdelijk fundament berusten.

(Aankondiging van de verschijning van M.K. Elisabeth Gottschalk, Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, deel I, Assen 1971.)

Op allerlei manieren heeft men getracht de lacune met betrekking tot de tijd vóór de instrumentele waarnemingen [van het weer] aan te vullen. Men heeft berichten uit kronieken verzameld, zoals Easton, Weikinn, Britton, Lamb en vele anderen. Vermeldingen van overstromingen, van neerslag en winters zijn bijeengebracht, vaak op weinig critische wijze, omdat de compilatoren geen historici zijn.

Zo vindt men bij Weikinn overstromingen in Friesland vermeld in de jaren 516 en 533 waarbij hij zich baseert op de kroniek van Ocko Scarlensis, een 16de-eeuwse mystificatie zonder enige wetenschappelijke waarde.

(B. Slicher van Bath, Bijdragen tot de agrarische geschiedenis (Utrecht/Antwerpen 1978) 20.)

Deze waarschuwingen zijn heel terecht. Op weinig terreinen bloeien goedgegloofigheid en blind vertrouwen op gedrukte teksten ('liegen alsof het gedrukt staat!') zo weelderig als op dat van de strenge winters, de stormvloed en de wijnoogsten. Een kras voorbeeld is dit. In de klassieke stormvloedliteratuur telt de 9de eeuw tien stormvloed, een gegeven dat ook door wetenschappers is gebruikt. Onderwerpen wij deze tien aan het strenge oordeel van de jury van de bronnenkritiek, dan blijkt er maar één over te blijven (838), de rest is fictie.

Mw. Gottschalk (bij wie ik aan de UvA ben afgestudeerd) heeft, door haar eigen recept (bronnenkritiek) voorbeeldig toe te passen, tientallen stormvloed als onjuist gedateerd of zelfs als volslagen legendarisch weten te ontmaskeren.

Niet alleen gegevens van latere schrijvers kunnen corrupt zijn, het geldt ook voor herinneringen van ooggetuigen en tijdgenoten. Hier speelt ook mee, dat later toegevoegde kennis de eerdere herinneringen pleegt te vervormen. Zelfs het collectief geheugen kan falen. Wij hoeven slechts te wijzen op de even sympathieke als hardnekkige mythe van het overheerlijke Zweedse wittebrood dat kort voor de bevrijding als manna uit de hemel zou zijn neergedaald of op de historische gebeurtenissen van 4 en 5 mei 1945. Het zo welkome brood werd als meel overzee aangevoerd en was al in februari 1945 verkrijgbaar. En wat de meidagen aangaat: die verliepen heel anders dan velen van ons nog steeds menen; het voert te ver er hier op in te gaan.

Wat hier wordt gezegd, geldt nog meer voor vroegere eeuwen. Nog maar een kwart eeuw geleden werd het verleden door velen, ook historici, gezien als inferieur aan onze tijd en dat negatieve beeld leeft hier en daar nog wel. Daarin past een onuitgesproken vooroordeel over de trieste stand van de wetenschap in vroeger dagen, die ons weinig te melden zou hebben. Wie die mening nog zou zijn toegedaan, wordt daar grondig van genezen bij kennisname van de boeken van Van Musschenbroek en anderen. Hij staat versteld over hun enorme kennis, hun belesenheid, hun neiging tot perfectie en hun verrassend moderne inzichten. En dat zonder onze 21ste-eeuwse hulpmiddelen! Zo kon men zelden de kamer van Buys Ballot († 1890) binnengaan zonder de wereldberoemde geleerde in gepeins verzonken te zien, gebogen over zijn papieren en met de vinger op een tabel. Hij zat dan gemiddelden uit te rekenen, een in zijn tijd zeer secuur en ongelooflijk tijdverslindend karwei!

Hoe vaak krijgen wij niet te horen dat wij 'niet meer in de middeleeuwen leven', soms met de toevoeging 'duistere'. Moet dat betekenen dat de middeleeuwen een barbaarse tijd waren, dit in tegenstelling tot onze ongetwijfeld hoogbeschaafde 20ste en 21ste eeuw? Zelfs hoort men nog wel beweren dat Copernicus en Galilei een einde hebben gemaakt aan de waanvoorstelling van een platte aarde! De middeleeuwers wisten wel beter! Of men associeert de Middeleeuwen met massale heksenvervolgingen, die in werkelijkheid plaats vonden in de 16de en 17de eeuw, dus in de tijd van de Reformatie en de Verlichting.

Legendevorming op het terrein van het weer, zoals de winter van 1812/1813 die

Napoleon zijn rampzalige nederlaag in Rusland zou hebben bezorgd en de 'strenge hongerwinter' van 1944/1945, die helemaal niet streng was, worden natuurlijk in de volgende delen besproken.

In de huid kruipen.

Wil je de ware geschiedenis van een Liguriër of een Siciliaan uit het Neolithicum begrijpen? Probeer dan zo'n Liguriër of Siciliaan te worden. Wil je de ware geschiedenis van een grassprietje begrijpen? Probeer dan zo'n grassprietje te worden.

Benedetto Croce in *Teoria e Storia della Storiografia* (1917), ontleend aan Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (2003⁸) 5.

Hoewel het verleden per definitie ongrijpbaar is en altijd anders was dan wij het ons nu kunnen voorstellen, hoop ik dat de lezer zich toch enigszins tijdgenoot kan voelen van de 17de- en 18de-eeuw. Geen jaar ging voorbij of men had te kampen met voedselschaarste, verstoorde verbindingen, blikseminslag, brand, storm, wateroverlast, etc., waarbij vaak doden en gewonden vielen en schade en zelfs verhuizingen tegen wil en dank het gevolg waren. In concrete mensen komt het verleden tot leven. Maar in de wijze van beleving was uiteraard veel verschil tussen bijvoorbeeld een Leidse peueraar en een Brabantse boer. Ook maakten de weers-elementen onderscheid tussen arm en rijk. Mooi weer in de zin van gunstig weer was voorbehouden aan een dunne bovenlaag, onder wie de regenten in hun riant huizen, waar kou en gebrek zelden aanklopten.

De lezer die uit de instrumentele data (temperaturen) meent te mogen opmaken dat de winters van vroeger eigenlijk wel meevielen, mag niet vergeten dat het net van waarnemers nog zo ijl was, dat veel extremen aan de aandacht ontsnapten. En nog iets. De 21ste-eeuw die met huid en haar het verleden wil beleven, moet alle 'wijsheid achteraf' elimineren. Zo dienen wij de passages bij Senguerd, Andala en Cruquius te lezen zonder Celsius in het achterhoofd.

Na een overstroming is een onderzoek naar oorzaken, schade en herstel natuurlijk zeer gewenst. Hier interesseert ons niet minder de wijze waarop de slachtoffers de vloed hebben ondergaan en met welke gevolgen zij werden geconfronteerd. Al vaker is opgemerkt dat de bewoners van kwetsbare gebieden, in dorpen aan de rivieren of aan de kust, zeker in de tijd waarover het hier gaat, diepgelovig zijn. Achter de ramp zien zij Gods hand en haast altijd is dat een straffende hand. Ook dit aspect is het vermelden waard en hetzelfde geldt voor de zogeheten bede- en dankdagen.

Als iets het verleden dichterbij brengt, dan is het wel een authentiek citaat. Dit boek bevat er vele en ze hebben een belangrijke functie. Meestal is de gebeurtenis heet van de naald opgeschreven en zit de schrijver nog na te trillen van de doorgestane emoties. En de lezer kijkt over zijn schouder mee!

N.B. Wat tussen ronde haken (...) staat, is een toevoeging van de oorspronkelijke schrijver; tussen vierkante haken [...] staan toevoegingen van de latere bewerker.

Doelgroepen.

Bij het schrijven van deze boeken staan mij verschillende zaken voor ogen:

- * De klimatologen dienen over voldoende gegevens te beschikken om (in internationaal verband) een betrouwbaar beeld te kunnen ontwerpen van het klimaat van de voorbije duizend jaar. Ook historici, genealogen, heemkundigen, waterstaatsmensen, etc. hebben voor hun specifieke doeleinden behoefte aan gedetailleerde en soms moeilijk toegankelijke gegevens over het weer en ik hoop daar een steentje aan bij te dragen.
- * Wekken van belangstelling voor het vroegere weer (verschilde dit van het huidige?), voor stormvloed en andere natuurrampen, voor de veranderingen in het landschap (wat zien wij daar nog van!) en uiteraard voor geschiedenis in het algemeen. Ik hoop dat nog meer mensen naar voren komen die onderzoek willen doen. Het is bijvoorbeeld interessant om te proberen een stormvloed, een zware hagelbui of een bijzondere storm, die bekend is uit de weergeschiedenis, terug te vinden in een dagboek, reisverslag of stadsrekening. Een andere mogelijkheid is dat men gegevens verzamelt over de geschiedenis van het weer in een bepaalde streek. In een rivierstad ligt het voor de hand de historie van de rivier met zijn hoog- en laagwaters te beschrijven. Heel veel materiaal ligt te wachten op de enthousiaste onderzoeker die een uitdaging aandurft. Gelukkig zijn er velen die de charme en de spanning kennen van een ontdekkingsstocht in het verleden van de eigen stad of streek, het eigen dorp, de eigen rivier of beek.

Wat het onderzoek naar het verleden weer betreft, kon men lange tijd het kernprobleem aldus samenvatten: de historici hadden wel de vakkennis, maar niet de belangstelling, terwijl dit bij de meteorologen juist andersom was. Gevolg: veel verspilde tijd en moeite en een stormvloed- en winterliteratuur die de toets der kritiek niet kon doorstaan. De samenwerking tussen de verschillende categorieën onderzoekers is de laatste jaren gelukkig veel beter geworden.

Uit het voorafgaande volgen vanzelf mijn doelgroepen. Het zal duidelijk zijn, dat ik hoop met dit werk een steentje te kunnen bijdragen aan de vergroting van de historische kennis en de versterking van het historisch besef, waaraan het bij sommigen nogal eens schort. Dat de boeken verheugend vaak moeten worden herdrukt, schrijf ik toe aan de groeiende belangstelling voor onze geschiedenis en voor het leven van onze voorouders en in het bijzonder ook voor weer en klimaat.

Er wordt mij vaak gevraagd of ik deze boeken alleen schrijf. Het antwoord is, afgezien van enkele bijlagen, ja. Ik vind dat je de beschrijvende gedeelten beter in één hand kunt houden. Zouden er twee of meer personen aan werken, dan zou dat onvermijdelijk tot stijlbreuken leiden. Daar komt bij dat de hoofdmoot van de tekst, bij alle grilligheden van het weer, toch een geheel vormt. Het zou dan storend zijn als de stormvloed en andere veel voorkomende fenomenen elke keer op een andere wijze zouden worden behandeld. Ik haast mij hier aan toe te voegen, dat dit niet betekent, dat ik alles alleen moet doen. Van vele kanten krijg ik advies en ondersteuning. Ook worden mij soms gegevens toegezonden, zelfs dagboeken, in welke vorm dan ook. Ik ben daar natuurlijk blij mee en bedank de afzenders daar (nogmaals) hartelijk voor. Dagboekfragmenten zijn, ook in de 19de en 20ste eeuw, als wij over veel weergegevens beschikken, erg welkom. Tussen de nuchtere, vaak saaie weerdata zijn het de krenten in de pap!

Ik krijg ook nogal eens vragen naar de betekenis van het Juliaanse jaar, dat in ons eigen land een rol speelt tot 1700 en in Engeland zelfs tot 1752. In laatstgenoemd land heeft de onderzoeker bovendien te maken met de Annunciatiestijl. Bij het ontlenen van data aan bijvoorbeeld dagboeken en (Engelse) scheepsjournalen kan dit voor vergissingen zorgen. Een uitvoerig antwoord in deel I wordt kort herhaald in bijlage 33. Het antwoord op een andere veel gestelde vraag kan men eveneens lezen in de laatste bijlage, 33.

Raad en daad krijg ik natuurlijk allereerst van de medewerkers van het KNMI te De Bilt. Aan de wieg van deze reeks boeken stonden rond 1985 Drs. Aryan van Engelen, nu hoofd van de Klimatologische Dienst (KD) en Harry Geurts, mediavorlichter van het KNMI en auteur van verscheidene boeken over het weer. Al ruim 20 jaar laten zij hun wakend oog gaan over de meteorologische implicaties van dit werk. Veel profijt heb ik al jaren van de kennis en ervaring van Ing. Rudmer Jilderda. Met hem heb ik vele gesprekken gevoerd om begrippen als extreme warmte of kou, hitte- en koudegolf, een droogteperiode, etc. helder te krijgen. Ook Henk van Oel verleent al vanaf het eerste deel zijn gewaardeerde medewerking. Bij de statistische verwerking van de gegevens kan ik steeds rekenen op de adviezen van Ing. Folkert IJnsen te Stiens. Een van zijn specialismen is het karakteriseren van winters en zomers.

Grafisch vormgever Jaap Kwakkel (Studio, KNMI) ben ik erg erkentelijk voor het tekenen van mooie, duidelijke kaarten, zoals hij dat ook in de vorige delen deed. Voorts verzorgt hij de meeste illustraties. Bij Martin Heunks (Drukkerij, KNMI) kan ik altijd terecht voor noodzakelijke technische hulp.

Bij de illustraties wordt enige keren de naam genoemd van de heer Wim Terlouw te Heemstede. Ik ben hem veel dank verschuldigd. Met zijn fenomenale topografische kennis en gesteund door een indrukwekkende bibliotheek, dient hij mij al jaren van advies. En dat niet alleen: hij restaureert ook slecht leesbare teksten en kaarten.

Waar mijn kennis op het gebied van de waterstaat tekort schoot, kon ik mij gelukkig verzekeren van de adviezen van twee bij uitstek deskundigen: de heer J. Doekes, adviseur fysica bij het RIKZ (Rijksinstituut voor Kust en Zee) en Ir J. van Malde, die vanaf 1973 een tiental jaren bij de Rijkswaterstaat hoofd was van de dienst, die o.a. de centrale behandeling van landelijke hydrometische gegevens verzorgde. Aan zijn rapport over alle bekende historische stormvloedstanden (2003) heb ik verscheidene gegevens kunnen ontleen.

De heer A.J. Lindemann te Maarssen was zo bereidwillig om opnieuw de bijlage over astronomische verschijnselen te verzorgen. Drs. Paul Moors, historicus te Nijmegen, bedank ik voor het samenstellen van de bibliografie, waarmee hij mij veel werk uit handen heeft genomen.

Dat de lezer heel weinig tik- en taalfouten zal aantreffen is naast de eerder genoemde personen vooral te danken aan Bernard van Bossum, journalist te Den Haag, Ruud van Doorn te Breugel en Mr. Hans van der Wiel te Rotterdam.

Tenslotte wil ik graag enkele personen noemen van wie ik belangrijk materiaal voor deel V heb ontvangen. Het zijn Jan Hoogendoorn te Maurik, Drs. L. Augustus te

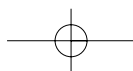
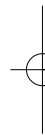
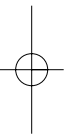
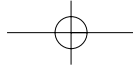
Heerlen, W. Terlouw te Heemstede, Dr. Anton C. Zeven te Wageningen, Drs. J.F.H. Zweers te Huissen, L.C.M. van Midden te Nijmegen, D.G. de Bruyn te Pijnacker, Drs. G.J.H. Krosenbrink te Corle bij Winterswijk, G. Crebolder Gemeentearchivaris van Barneveld, Drs. D. van Wijnen, uitgever te Franeker, Mw. Dr. Jo Daan te Lochem, P.J.A. van Velzen te Apeldoorn, T.T. Mantel te Bovenkarspel, H. Diependaal te Fijnaart en G. v.d. Nieuwegiessen te Leeuwarden.

Ik wil ook de medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek, waar ik al ruim vijftig jaar kom, bedanken, met name die van de Bijzondere Collecties. Zonder de KB zou ik deze boeken nauwelijks hebben kunnen schrijven. Verder bedank ik mijn beide uitgevers, het KNMI te De Bilt en Van Wijnen in Franeker voor de vrijheid die zij mij geven dit boek naar eigen goeddunken en smaak in te richten en veel illustraties in zwart-wit en kleur op te nemen. De fraaie vormgeving doet de schrijver veel deugd en naar hij verwacht niet hem alleen.

Tenslotte hoop ik dat hier van toepassing is, wat wij al tweeduizend jaar weten uit het tweede Boek der Makkabeeën (15, 39). Namelijk dat een goed gecomponeerd verhaal de oren van de lezer streelt.

Den Haag, Mariahoeve
St.-Jan, 24 juni 2005

B.

1675-1676

winter: zacht
zomer: warm

DE TEGENWOORDIGE STAAT DER NEDERLANDEN

De *Lage Landen* (met hoofdletters!) vormen grofweg het huidige *Nederland, België en Luxemburg*. Ruime aandacht geven we om begrijpelijke redenen ook aan de stroomgebieden van *Rijn* (met heel wat zijrivieren!), *Maas* en *Schelde*.

De *Noordelijke Nederlanden* omvatten allereerst de 'VII Vereenigde Nederlandsche Provincien'. Vaak spreekt men kortweg van 'de Republiek'.

Deze provincies of gewesten zijn:

- Eén hertogdom: *Gelderland*. Dit gewest geniet daarom een ereplaats in de Staten-Generaal: het voert als eerste het woord en brengt als eerste zijn stem uit.
- Twee graafschappen: *Holland* en *Zeeland*.
- Vier heerlijkheden: *Friesland, Groningen, Utrecht* en *Overijssel*.
- Het landschap *Drenthe* is niet-stemhebbend.
- Een aantal gebieden is na rond 1600 veroverd en staat onder direct bestuur van de Staten-Generaal. Het zijn: *Staats-(Zeeuws) Vlaanderen, Staats-Brabant* en *Stad en Land van Maastricht*. Dit zijn de zogenoemde Generaliteitslanden.
- De drie *Landen van Overmaas*. Hier is de politieke situatie zo gecompliceerd, dat men er in 1648 niet uit kan komen. De grenzen worden vastgesteld bij het Partage-tractaat van 1661 tussen de koning van *Spanje* en de Staten-Generaal. *Nederland* verwerft in het *Land van Valkenburg: Meerssen, Iteren, Borgharen, Beek, Klimmen, Eijsden, Elsloo* en *Heerlen*, in het 'Land van Daelhem': *Cadier en Keer* en verder *Dalhem, Feneur, Trembleur*, etc. die in 1839 Belgisch zullen worden, en in het *Land van 's-Hertogenrade (Rolduc): Gulpen, Margraten, Holset, Vaals*. Verder nog een aantal dorpen die in 1839 eveneens Belgisch worden: *Grootloon, Lafelt, Maasmechelen* en *Montenaken*.
- Het oude *Overkwartier* van *Gelre (Opper-Gelder)* met *Roermond, Venlo* en *Weert* behoort tot 1713 tot de *Zuidelijke (Spaanse) Nederlanden*. Bij de vrede van 1713/15 (zie aldaar) wordt *Venlo* Nederlands en gaan *Roermond* en *Weert* over aan *Oostenrijk*.
- Binnen de Republiek liggen enige enclaves die onder Duitse vorsten ressorteren. Wij noemen het *Land van Ravenstein* (keurvorstendom *Pfalz-Neuburg*), de heerlijkheid *Gemert* (Duitse Orde), het stadje *Zevenaar* met *Duiven, Groessen* en *Wehl* in de *Liemers* (hertogdom *Kleef*) en het stadje *Sittard* (hertogdom *Gulik*).

Volgens de 23 artikelen van de Unie van *Utrecht* (1579), die als een soort grondwet van de Republiek fungeren, zijn de zeven gewesten boven de rivieren zelfstandig. Het is niet toegestaan de unie te verlaten. Gezamenlijk regelen zij de financiën, de defensie en de buitenlandse betrekkingen (oorlog en vrede). De eigenlijke macht ligt bij de 2000 tot 3000 regenten, van wie rond 700 in *Holland*. De regenten (zonder functie in een bestuur is men geen regent) stellen hun belangen veilig door zogeheten 'contracten van correspondentie', waarmee zij buitenstaanders uitsluiten en bloedverwanten op het fluweel helpen. Sommige families blijven generaties lang aan de macht. De stadhouder, formeel slechts de dienaar van de Staten, heeft in de praktijk veel macht en gedraagt zich als een erfelijk vorst. Dankzij 'secrete besognes', geselecteerde commissies, weet hij tijdrovende deliberaties in de Staten-Generaal te omzeilen en kan hij zo nodig tot snelle besluiten komen. Eventueel verzet komt niet uit de oranjegezinde volksmassa, maar uit de kringen van regenten, met name in het machtige *Amsterdam*. Van de twee miljoen onderdanen wordt verwacht dat zij

zich godvruchtig gedragen, zich zonder morren laten regeren en (indien plichtig) op tijd hun belasting betalen. Datzelfde volk slaagt er overigens nu en dan in zijn ongenoegen luidruchtig kenbaar te maken als de vrede te lang uitblijft of de prijzen van de levensmiddelen de pan uitrijzen. Duurte (schaarste) houdt vaak verband met de weersgesteldheid.

MACHT EN STABILITEIT HOLLAND BIJNA SPREEKWOORDELIJK

Holland is qua bevolking en economische potentie verreweg het belangrijkste geweest. Hier ligt de grootste handelsstad van *Europa* en vindt men vele vormen van nijverheid. Wat iedere toeschouwer opvalt is de politieke stabiliteit: van de achttien Hollandse steden ligt er afgezien van *Amsterdam* zelden een dwars. Daar komt bij dat het morele gezag van *Holland* onaantastbaar is: hier stond de wieg van de opstand tegen Philips II, hier bevindt zich het graf van de Zwijger en hier zetelen de Oranjes en de Algemene Staten. Ook beroemt men zich op de oudste universiteit boven de rivieren. *Holland* draagt ruim 60% van de financiële lasten houdt de zes overige gewesten vastgesnoerd in zilveren koorden. Ieder onwelgevallig besluit blokkeert het met een veto.

Verreweg de grootste stad is *Amsterdam* en wie hier aan de touwtjes trekken noemen zich wel trots de 'koningen van dit land'. Namen als Gilles Valckenier († 1680), Coenraad van Beuningen († 1693), Johannes Hudde († 1704) en Nicolaas Witsen († 1717) dwingen respect af in geheel *Europa*.

Bij afwezigheid van de stadhouder is de raadpensionaris de belangrijkste functionaris. Wij noemen de Hagenaar Gaspar Fagel (1672 tot 1688) en de Delftenaar Anthonie Heinsius (1689 tot 1720).

Aan het Binnenhof beraadslagen op een paardensprong afstand van elkaar de Staten van *Holland* (in wat later de vergaderruimte van de Tweede Kamer is) en de Staten-Generaal in de Trêveszaal. Niemand kijkt er van op als de Staten-Generaal voorstellen van de Heren Staten van *Holland* ongewijzigd overnemen.

WELVAART EN WELZIJN

De regenten, meestal tevens kooplieden en industriëlen, zijn afkerig van oorlog; de handel heeft de hoogste prioriteit. Voor het leger heeft men weinig belangstelling en dat is dan ook vaak voorwerp van bezuinigingen. Des te meer aandacht gaat naar de oorlogsvloot, die de kostbare koopvaarders moet beschermen tegen Engelse, Franse en andere kapers. De spreekwoordelijke tolerantie hangt nauw samen met de handelsbelangen: immigranten die ijverig en vakkundig zijn of over geld en een netwerk van relaties beschikken, worden met open armen ontvangen.

Van groot belang is de VOC, de 'Verenigde Oost-Indische Compagnie', de 'loffelijke compagnie' (1602). De terugkeer van de Indische retourvloot, tientallen schepen beladen met een keur aan 'koloniale waren' en niet zelden wekenlang vertraagd door weer en wind, is een evenement van nationale betekenis. Uitgebreid besteden de media er aandacht aan. Nieuws over schipbreuken en kapingen wordt als schokkend ervaren. Het belang van de scheepvaart blijkt uit de werkgelegenheid. Rond 1670 werken daarin circa 64 500 mensen (mannen!), van wie 9 000 in dienst van de VOC, 8 000 in de walvisvaart en 5 500 in de overige visserij. Daarbij dienen opgeteld te worden de vele duizenden arbeiders in de afhankelijke bedrijven.

Het land is rond 1675 in vele opzichten over het hoogtepunt van de Gouden Eeuw

heen. Het laatste kwart van de 17de eeuw laat nog een bloeiende Oostzeehandel, walvisvaart, scheepsbouw en verwerkende nijverheid (olie, suiker, hout, graan, etc.) zien, wat samenhangt met de opleving van de wereldhandel. Ook hierna neemt de handel in absolute termen nog niet af, maar wel relatief doordat *Engeland* en andere landen ons inhalen.

Fnuikend is de nieuwe oorlogstoestand die een kwart eeuw aanhoudt, van 1688 tot 1713. Deze jaagt het land op hoge kosten en heeft een verlamme invloed op de economie. De 18de eeuw is een lange periode van stagnatie en later verval; het aantal inwoners schommelt rond twee miljoen. De nijverheid kwijnt door relatief hoge lonen en door protectionistische maatregelen in andere landen. De teruggang van bijvoorbeeld de Leidse textielnijverheid komt tot uiting in de vele stakingen.

In 1725 werken in de scheepvaartsector nog 52 500 man. De teruggang zit in de Europese handel en in de marine. Wat de landbouw betreft, deze beleefde tussen circa 1550 en 1650 een prijsrevolutie, maar verviel daarna in een depressie. Oorlogen, economische achteruitgang, ontberingen en ziekten deden de bevolking dalen. *West-Europa* werd overspoeld door graan- en zuiveloverschotten en dus prijsdalingen. Tot overmaat van ramp worden de boeren in de 18de eeuw getroffen door ernstige uitbraken van veepest. Voor *Holland* is de tijd van de grote droogmakerijen voorbij, er is weinig behoefte aan nieuw land. In de landprovincies worden nog wel arme zandgronden ontgonnen. De kloof tussen arm en rijk wordt groter, velen leven van de bedeling. Vooral na 1720 neemt het aantal paupers toe; bij streng winterweer regent het klachten over bedelaars, vagebonden en ander gespuis.

De godsdienst speelt in de 17de en 18de eeuw een dominerende rol in het politieke en openbare leven. Op de religiekaart valt de markante 'protestantse diagonaal' op. Deze loopt van de *Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden*, via de *Waarden*, de *Betuwe* en de *Veluwe* naar *Drenthe* en het noorden van het land. Deze strook van enige tientallen kilometers breedte is vrijwel egaal calvinistisch en grensde onder Maurits (rond 1600) aan de frontlinie. Om strategische redenen werd dit gebied van 'paapse smetten' vrij gemaakt. Ten zuiden en ten oosten ervan ziet men het spiegelbeeld: *Vlaanderen*, *Brabant*, het *Land van Maas en Waal*, het *Rijk van Nijmegen*, de *Liemers* en *Twente* zijn vrijwel egaal katholiek. Latere veroveringen door Frederik Hendrik (circa 1630) hebben hier geen grote wijzigingen meer in kunnen brengen. In *Holland* en *Utrecht* is de bevolking gemengd; in de meeste steden zijn gematigde calvinisten in de meerderheid, maar veel dorpen rond *Haarlem* en *Den Haag* en boven het *IJ* zijn overwegend 'paaps'. De voornaamste zorg van de overheid is het bewaren van de eenheid binnen de publieke (calvinistische) kerk en daarmee binnen de samenleving. Voor geen goud wenst men een herhaling van het conflict van 1618 toen het land op de rand van een burgeroorlog stond. Mede daarom mag er na de beroemde Synode van *Dordrecht* geen nationale synode meer gehouden worden. Ook al voor de lieve vrede tolereert men binnen de kerk diverse stromingen. Veel regenten koesteren libertijnse (vrijzinnige) opvattingen maar blijven om hun functie niet in gevaar te brengen lid van de publieke kerk. In het jarenlange conflict om de zondagsheiliging tussen de volgelingen van de strenge Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius († 1676) en van zijn Leidse collega Johannes Coccejus († 1669) treden de Staten-Generaal matigend op. Stadhouder Willem III houdt de Coccejanen de hand boven het hoofd.

Gedenkdagen als Hervormingsdag, Slag bij Heiligerlee, Verrassing van *Den Briel*,

Leidens Ontzet en Alkmaars Victorie nemen een voorname plaats in. Niet als loutere herdenking van historische gebeurtenissen, maar als een accentuering van het protestantse karakter van de Republiek en als een uiting van vaderlandsliefde. Wie bij de feestelijkheden openlijk blijkt geeft zich daar niets aan gelegen te laten liggen, loopt grote kans op een nat pak in de gracht. De stichter van de Republiek, Willem van Oranje, wordt door velen beschouwd als de Vader des Vaderlands, sterker: de Mozes die het uitverkoren volk, de Hollanders, uit het Spaanse diensthuis heeft uitgeleid.

De publieke kerk, de gereformeerde, is in alle gewesten alleenheerseres op kerkelijk gebied. Ook in het katholieke *Brabant*. Voor de overheid bestaat er maar een kerk en deze wordt bevoorrecht en bevoogd. Provinciale en Generale Staten schrijven niet slechts bij rampen zoals watersnood en langdurige regenval een bid-, dank- en vastendag uit, maar ook bij oorlog en vrede en andere gebeurtenissen van algemeen belang. Dan past men de gebruikelijke woensdagse middag- of avondkerkdienst aan. Dergelijke bededagen kunnen ons op het spoor brengen van een natuurramp.

VEEL TORENS EN KERKEN TEN PROOI AAN STORM EN BLIKSEM

De 'roomsgezinden' worden om hun aantal (zelfs boven de rivieren nog 25 à 30% van de bevolking) nog steeds als bedreigend ervaren al neemt de vrees af. Nu en dan zijn er nog anti-papistische rellen zoals in 1672. De gereformeerde kerk claimt in alle steden en dorpen ongeacht haar ledental alle (oude) kerkgebouwen. De katholieken zijn aangewezen op 'kerkschuren' en schuilkerken. Waar de publieke kerk weinig of geen leden heeft, staat de oude kerk praktisch leeg. Dat komt het onderhoud niet ten goede. In het katholieke *Wouw* raakt de fraaie kruiskerk ernstig in verval. De kerk van *Zegge* bij *Rucphen* staat geheel verlaten omdat niemand gereformeerd is. Zelfs de St.-Jan in *Den Bosch* staat er troosteloos bij. Een aantal waardevolle torens en gebouwen overleeft hierdoor de 17de en 18de eeuw niet en valt ten prooi aan storm, onweer, verlaging van de grondwaterstand nabij een droogmakerij, kustafslag, etc. In menig dorp staan nog kerkrues uit de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog.

ZUIDELIJKE NEDERLANDEN GAAN VOORUIT

De *Zuidelijke Nederlanden* omvatten negen gewesten:

- Vier hertogdommen: *Brabant*, *Limburg*, *Luxemburg* (*Luxembourg*) en *Opper-Gelder* (zie hierboven).
- Drie graafschappen: *Vlaanderen*, *Henegouwen* (*Hainaut*) en *Namen* (*Namur*).
- Twee heerlijkheden: *Mechelen* en *Doornik* (*Tournai*).
- Het prins-bisdom *Luik* (*Liège*) rekenen wij geografisch tot de Zuidelijke Nederlanden, maar als kerkelijke staat en onderdeel van het Duitse Rijk valt *Luik* er feitelijk buiten. *Luik* weet door deze status niet zelden buiten de grote oorlogen te blijven.

De negen zuidelijke gewesten zijn tot 1713/1715 Spaans, daarna Oostenrijks en van 1795 tot 1815 Frans. In de Spaanse tijd besturen achtereenvolgens 20 gouverneurs-generaal het land. Dezen blijven vreemdelingen en regeren te kort om veel tot stand te kunnen brengen. In de circa 80 jaar Oostenrijks bestuur regeren slechts zes gouverneurs-generaal die vaak van goede kwaliteit zijn (zie beneden). Door de ongunstige geografische ligging juist tussen twee machtige rijken is men tussen 1672 en 1713 vaak slagveld, wat veel schade en slachtoffers veroorzaakt.

In *Nederland* boven de rivieren hebben partijdige schrijvers wel de neiging om het zuiden zwart af te schilderen, daarbij gehinderd door een typisch Hollands (calvinistisch) superioriteitsgevoel. Zo slecht is de situatie in het zuiden evenwel niet, zelfs ziet men een ontwikkeling tegengesteld aan die in het noorden. Men weet zich vrij goed door de oorlogen heen te slaan en met beschermende maatregelen voor de eigen economie (mercantilisme) legt men de basis voor een redelijk bloeiende 18de eeuw. De metaal-nijverheid aan de *Maas* (*Luik*) floreert door de grote vraag naar wapens. Vele steden hebben een omvangrijke en kwalitatief hoog ontwikkelde textielnijverheid. Tevens dringt men de remmende invloed van de oude ambachtsgilden terug. In de landbouw brengt men modernisering aan bij de zogenoemde gemene gronden en in de collectieve verplichtingen. De bevolking groeit (inclusief *Luik*) van 2 tot bijna 2½ miljoen.

In 1688 is de grootste stad binnen de *Nederlanden Amsterdam* (200 000). Dan volgen *Leiden* (72 000) *Antwerpen* en *Brussel* (rond 65 000) en verder *Gent*, *Rotterdam* en *Haarlem* (rond 50 000). De residentie, *Den Haag*, scoort 38 000. Na 1688 treedt in *Holland* een proces van ontstedelijking op. *Haarlem*, *Leiden* en *Delft* zien hun inwonertal tussen omstreeks 1688 en 1749 met de helft teruglopen. *Den Haag* blijft stabiel, *Rotterdam* blijft op 45 000 en groeit later naar bijna 60 000 (1815). *Amsterdam* bereikt in 1732 een top van 220 000 inwoners en verliest daarna licht.

WAARSCHUWING TEGEN OVERBEVISSING

In 1675 waarschuwt pastor Petrus Hesselins te *Hamburg* voor overbevising van de gebruikelijke visgronden. Hij beweert: er behoort een minimumgrootte te worden vastgesteld voor steur, zalm en bot.¹

GROOT DEEL HERFST 1675 IS DROOG

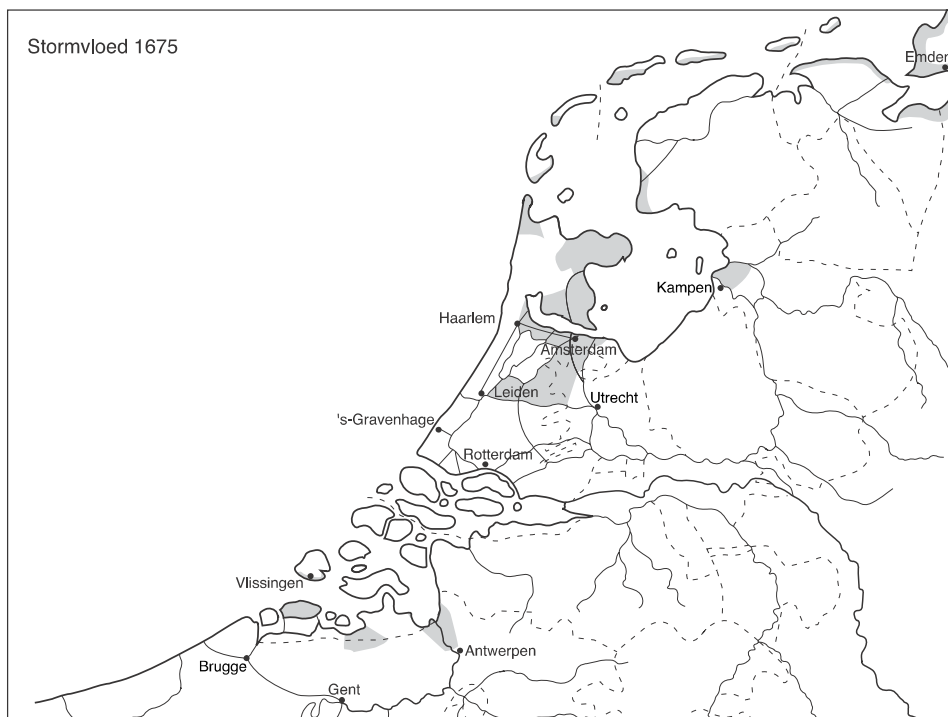
De herfst is in *Londen* volgens John Evelyn, de beroemde dagboekschrijver, droog (15/25 oktober). Daarna wordt het onstuimig en nat.

Te *Earls Colne* in *Essex* werkt 'vicar' Ralph Josselin gewoonlijk op zondag zijn dagboek bij en blikte daarbij terug op de afgelopen week. Uiteraard bezigt hij de Engelse kalender die nog de Juliaanse stijl en het Mariajaar volgt. Op zondag 19 (dus 29) september 1675 is het droog nadat er regenbuien zijn gevallen en die droogte houdt volgens hem bijna de gehele oktobermaand aan.

Madame de Sévigné is een jonge, welgestelde weduwe. Omdat wij in deel IV met haar kennis hebben gemaakt kunnen wij nu kort zijn. Zij is beroemd geworden om haar boeiende levensstijl in het *Parijs* van Lodewijk XIV en om de vele brieven die zij heeft geschreven, met name aan haar dochter, die getrouwd is met de Comte de *Grignan*, een kasteel in de *Provence*. Iedere brief (in sprankelend Frans) bevat gegevens over het dagelijks leven, het weer, de stand van de natuur en dergelijke. 's Zomers is zij vaak buiten de stad; op 13 oktober 1675 is dat het kasteel *Les Rochers* bij *Vitré* in *Bretagne*. Opgetogen is zij over het mooie weer:

Depuis que je me suis plainte en vers de la pluie, il fait un temps charmant; de sorte que je m'en loue en prose.

Op het einde van de maand is de natuur nog steeds groen.²

NA ZWARE NOVEMBERSTORM VOLGT RAMPZALIGE VLOED

Op 1 november steekt boven *Holland* een zuidwesterstorm op. De gevolgen lijken echter wel mee te vallen, men maakt zich niet erg ongerust, aldus schoolmeester Noordlandt Gz. te *Hoorn*. Op de 2de wordt de wind westelijk en later noordelijk en neemt daarbij in hevigheid toe. Claes Arisz Caescooper, molenaar (olieslager) te *Koog aan de Zaan*, schrijft dat de wind op zondag 3 november hevig opsteekt. Op de 4de waait het nog hard en wast het water in de *Zuiderzee* sterk. In de nacht van 4/5 november bereikt het bij aanhoudende storm uit het noordwesten en noorden een recordhoogte. De gevolgen zijn rampzalig. Een nieuwe storm, een maand later, maakt de ravage nog veel groter. De novemberstormvloed treft de kusten van *Vlaanderen* tot de *Dollard*, centrum van de ramp is *Noord-Holland*. Een geluk bij een ongeluk is, dat de grote rivieren laag staan, de *Rijn* is bijna onbevaarbaar.

De voornaamste contemporaine bronnen zijn:

- De *Hollandtze* [Hollantsche] *Mercurius*, 1676.
 - Caescooper, *Koog aan de Zaan*, notitieboek, handschrift.
 - Noordlandt Gz., *Kort verhael*, etc. (pamflet).
 - *Ellenden-Klacht*, pamflet dat verkort de *Mercurius* volgt.
 - Resoluties Staten van *Holland* en *West-Friesland*.
 - Enige kronieken van *Vlaanderen*, met name door Despars en De Castro.
- (Zie verder onder de noten 3, 4 en 5.)

CAESCOOPER

De naam van Claes Arisz Caescooper is al vele malen gevallen en hij zal ons nog jaren vergezellen. Deze reder en koopman, eigenaar van enige oliemolens (en ook diaken in de Doopsgezinde vermaning) te *Koog aan de Zaan* is geboren in 1650 en houdt zestig jaar lang een notitieboek bij. De vele duizenden data betreffen hoofdzakelijk weer en wind, toestand van de Zaan (ijs, hoog water), etc. en genealogie. Van de 722 maanden (1669 tot 1729) zijn er 103 voor rond 50 tot 100% bekend, een dekkingspercentage van 14%. Van bijna 300 andere maanden zijn enige gegevens bekend. Caescooper heeft een zwak voor ijs en sneeuw, in een zachte winter en 's zomers laat hij de pen rusten. Wel noteert hij extreem weer: storm, hitte, onweer. Voor de drie wintermaanden is de dekking daardoor veel hoger: 43%. Voor veel koude en strenge winters is hij dan ook onze kroongetuige. Van groot belang is dat hij niet slechts het weer beschrijft maar ook de ijstoestand en ook soms details geeft over stormvloed. Hij is de enige bekende bron voor de eerste Noord-Hollandse Twaalfstedentocht op 19 december 1676.³

Claes Arisz Caescooper, zilverstifttekening door Johan Thopas, bekend tekenaar van portretten en lid van het gilde te Haarlem. Zaans Museum. (Met dank aan P.M. Kernkamp, GA Zaanstad.)

FATALE DIJKBREUK BIJ HET ZWARTE KERKJE (SCHARWOUDE)

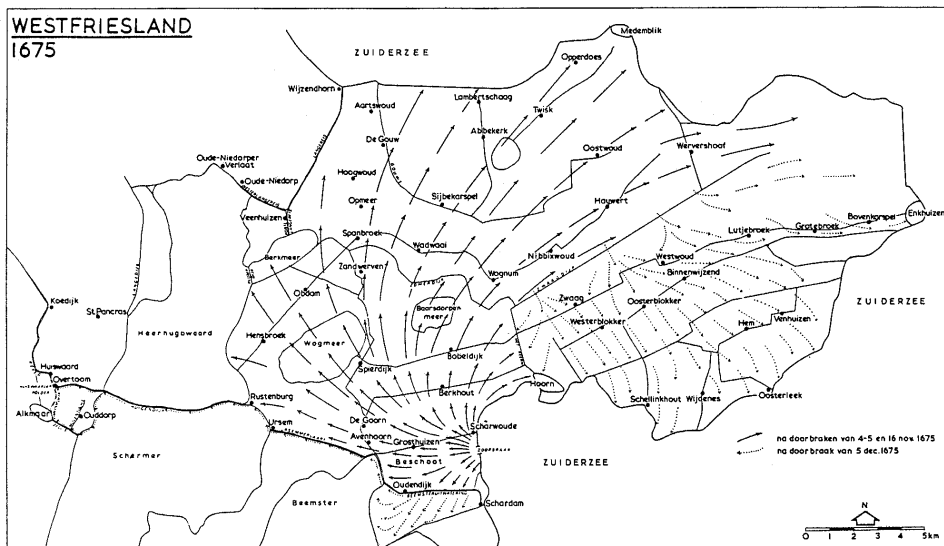
De Zee, die door dese sterke Winden, tusschen *Texel* en *de Helder* dapper was geswollen, viel den 4. deser met een overgroot geweld op *de Helder* in, nam een stuck van *Huysduynen* weg, en overstolpte vervolgens alle de [nog niet bedijkte] Landen tusschen *Wieringen* en *de Zijp* [zoals het *Koegras*] met Water. De *Medenblicher-dijck*, die hier aen hecht, wierde echter door de wackerheyt der lantslieden noch gehouden: Maer de *Zeedijck* die by *Hoorn* is, kon dit aenperssen niet stutten, en brack tusschen 't *Swart Kerckje* en den *Oudendijck* door; invoegen het Waeter over de *Somerdijck* tot voor de Poort van *Medenblick* liep, en de Dorpen, het *Beschoot*, *Scharwout*, *Grosthuisen*, *Avenhorn*, *Berckhout*, *Spierdijck*, *Bobbeldijck*, en veele andere onder Water zette, zoo dat het daer omtrent overal een volle Zee geleeck: Dit inbreken van 't Waeter, geviel met zulken geweld en haest, dat de Lantlieden hun Goederen noch Vee, niet als met groot gevaer konden bergen, en dieshalven sneuvelden hier eenige Menschen en veel Beesten.

Den Dijk aen de *Muyderberg* tusschen *Muyden* en *Naerden*, daer de Franse voor eenige tijt, toen se hier lagen [1672/73], de Aerde met haer wercken [loopgraven, etc.] vry omgewroet hadden, en dieshalve niet al te wel besorgt [onderhouden] scheen, wiert tusschen den 4. en 5. 's nachts, oock op verscheyde plaetsen doorgebroken; invoegen het Lant om *Naerden Muyden* en *Wesop* [*Weesp*] zelfs tot *Laren* en *Blaricom* in 't *Goy*, en *Utrecht*, onder Water geset wiert: de Poorten en Wallen van *Naerden* wierden hier door bedorven, en de steene Beer weg genomen, zonder eenigh teken te laeten als van 36 voet diepte.

Het Waeter liep zoo hoogh, dat te *Amsterdam* verscheyde Kelders en Packhuysen, zoo [zowel] binnen als buyten dijcks, met Waeter vervult wierden: Het zelve stont oock op den Dam, tot aen de *Waegh*, en stroomde over den nieuwen Dijk. Ter zelve tijt wiert mede de *Y-dijck* tusschen *Haerlem* en *Amsterdam*, ondanks alle aengewende moeyte daer tegen, door een hevige perssingh van 't Water deurgespoelt, en aen de 18. Paël aen geen zijde halfwegen [*Halfweg*], na *Amsterdam* tusschen de 30 en 40 Roeden in de breete, en 33 voet in de diepte, daer van weg geruckt: en vermits de [*Rijnlandse*] *Slaperdijck* by *Sparendam*, door 't hooge Water overgespoelt was, en vervolgens op verscheyde plaetsen doorbrack, wiert het omleggende Lant tot Duyn toe, en zelfs na den *Amstel* en de *Veenen*, onder Waeter geset.

Door 't zelve harde weer most de *St.-Aechtendijck* oock onder 't geweld van 't Water buygen, 't geen toen over de *Assendelverdijck* spoelde, en een gedeelte van *Waterlant* onder sette. Door die stormwinden en overloopingh van 't Water, geschiede groote schade aen Menschen, Huysen, Beesten, en Schepen; van welke leste tusschen *Schevelingen* en *Tessel* 13 zijn gebleven, daer onder eenige Franse Capers. Men wil, dat het Water in dese gelegentheit, op verscheyde plaetsen eenige duymen hooger, als op de befaemde *Allerheyiligen Vloet*, gestaen heeft.

Vrieslant wiert door 't Water ter selve tijt mede hart aengetast, en veel van de *Zeedijcken* beschadigt: bij *Stavoren* kreeg den Dijk een gat van 30 Roeden, en bij *Molquerum* een wat kleynder, waer door de Landen aen die kant mede onderliepen. Aen 't *Swarte Waeter* by *Swartsluys* spoelde den Dijk, 30 Roeden breed, en ongemeen diep, door, en by *Hasselt* kreeg die 2 gaten, involgen het Lant daer insgelijcks onder Waeter geset wiert. By *Swol*, in *Groeningerland*, en in de *nieu-*

Ontleend aan Gottschalk III, 1977.

we Schans [aan de *Dollard*], geschiede oock eenige schaede, zoo dat overal niet als groote ellende te sien was.

Dit bericht uit de *Mercurius* vinden wij ook in beknopte vorm in het pamflet 'Eilenden-klacht'. In *Amsterdam* hebben de kooplui voor de zoveelste keer met grote schade te kampen en nu zal dat gevolgen krijgen zoals wij nog zullen zien. In *Waterland* komen ook de net drooggelegde *Buikslotermeer*, *Broekerveermeer* en *Belmermeer* blank te staan. Nog geen tien jaar geleden, in december 1665, was dat ook het geval. In de *Diemer* en *Muider Zeedijken* vallen 15 grote, diepe walen (of wieden), vier ten westen en elf ten oosten van *Muiden*. De doorbraak bij *Spaarndam* laat als litteken de *Grote Braak* achter. Voor het noordelijk deel van *Rijnland* is de inundatie van 1675 de laatste.

ONGELUKKEN IN GENT EN ELDERS

De *Mercurius* besteedt ook aandacht aan *Vlaanderen*.

De Noort-weste-winden hadden op den 3. 4. en 5. deser [november] in *Brabant* en *Vlaanderen* oock haer kracht getoont, vermits de *Schelde* daer door soo hoogh vloeyde, dat te *Antwerpen* veel Kelders onder water geraeckten. In dit gewest was dit harde weêr met Donder en Blixem vermengt geweest, waer door 2 Schuur- en tusschen *Aelst* en *Dendermonde* in de asse geraeckten. Te *Gent* was den 4. deser den Blixem mede in de Toorens van Belfoort en St.-Pieter geslagen, invoe-gen veel Volck daer op liep, om de brant te blussen, doch 10 Persoonen wierden door een tweede Blixem in dier voegen getroffen, dat zy doot van boven neer geworpen wierden, en 6 geraeckten soodanigh gequetst, dat 'er eenige kortst daer aen storven: Dese 10 eerste Persoonen wierden gelijckelijck in een Graf geleyt; doch de Toorens wierden door de wackerheyte der Burgers noch uytgeblust.

Omtrent *Dendermonde*, 't *Sas van Gent*, en in 't Lant van *Cadsant* geschiede door 't overloopen van 't Water ook groote schade, vermits eenige Dijken daer omtrent door-braken, en verscheyde schepen bleven. *Oostende* stont ter selfder tijt in groot gevaer, en wierden daer de meeste Buytenwercken bedorven; een Schip sonder Masten, Touwen, Zeylen of Roer voor dese Haven leggende, wiert echter sonder eenigh letsel noch in de Haven gesmeten. 8 Duynkerckse Kapers wierden mede boven *Mardijck* [*Mardick* bij *Duinkerke*] heel in Duyn geset, en een ander bleef op de *Gom*, sonder dat'er een Mensch van geberght wiert. *Mechelen* wiert door dit ogh [hoog] Water [*Dijle*] aen de lage zijde oock soo onder Water geset, dat de Inwoonders na de boven-kant mosten wijcken; doch 't selve sackte haest [weldra] weder wegh.⁴

Uit andere bronnen weten wij, dat het onweer ook de toren van *Westkapelle* bij *Brugge* in brand heeft gestoken en verder dat in *Wachtebeke* en *Moerbeke* in het *Land van Waas* enige polders zijn onderlopen. Hier zijn veel mensen en beesten verdronken. Te *Ijzendijke* staat het water tot in de kerk.⁵

Niet alleen de Hollandse kusten worden door de *Zuiderzee* bedreigd:

In 't jaer 1675 op den 26 October [5 november] was in *Nijkerck* soo hogen water van de zee, dat het water op anderhalve voet na in de torendeur stont, ende stont aen de ruester by Jan van Twiller.⁶

In het noordwesten van *Duitsland* schrikt men op van 'grausame Sturmwinde, hohe Fluten, und starcke Regen un Hagel mit grausamen Blitzen und Donnern'. In *Hamburg* slaat het 'Wetter' (bliksem) in de St.-Nicolaas-kerk. In de monding van de *Elbe* bij *Elmsborn* en in *Holstein* en *Sleeswijk* heeft men met hoog water te kampen.⁷

OOK VROUWEN OPGETROMMELD VOOR DIJKWERK

Een brief uit *Hoorn*, afgedrukt in het pamflet 'Verhael der Inbreuck van wateren in *Noort-Hollandt*, omtrent *Hoorn* etc. voorgevallen' geeft details over de toestand bij *Scharwoude*.

Nadien het uyt den Noordwesten van een Saturdag [2 november] af soo gewaeyt heeft, en de wint hant voor hant aennemende, soo syn de waeteren door sulken vehementen storm aangedreven, hier soo hoog gevloeyt, als by menschen leven niet geschiet is, want zynde het water tusschen Maandag en Dingsdags nagt [4/5] soo hoog gekomen, dat het ontrent een duym hoog op onse benedenste drempeel voor ons hoog Huys stont, [...] doch 's nachts ontrent 2 uyren begon de Brant- en Stadhuysklock te luyen, waer door een grooten allarm in de Stadt quam, alsoo daer tyding was gekomen, als dat den Dyck bewesten *Hoorn* tusschen *Scharwoude* en 't swarte Kerckje doer wilde, welcke oock ontrent ten half 3 uren (voor Carbasius Wieltje) is doorgebroken, soo dat de Burgers te laet quamen, doch omme alle verder inval te beletten en het Water te keeren soo veel mogelyck was, heeft de Trommel des Dingsdags 's morgens [5] geslagen, of er iemand was, die om een Daghuer wercken wilde, datse moesten op *Keeren* komen [...]

Compagniesgewijs trekken burgers naar het rampgebied, maar veel succes lijken zij niet te hebben, want 's avonds ontstaan nieuwe doorbraken, zoals twee in het 'Somerdycckje'. Daardoor komt het 'schoone Lant tot aen *Medemblick*' onder water te staan. Enkele dorpen, zoals *Wognum*, *Spanbroek* en *Hoogwoud* blijven door hun

Verhael der Inbreuck

Van Wateren in Noort-Hollandt, omtrent Hoorn, &c. voorgevallen, den .. November 1675. en verder ellende en swarigheden daer uyt ontstaen, by form van een Missive overgefonden.

Goede Vriendt N, N.

Heb niet konnen nalaten U E. dese droeve tydinge bekent te maecten; te weten, als dat ons schoone en vruchtbaere Noorderlands-douwe (uytgeleyt dat van Keere en Swaagdijk, en dat verder beoofen Hoorn tot aen Enckhuysen toe) soo jammerlijk tot een Poel is gefet, het welke op dese wyse is toegegaen. Nadien het uyt den Noort wecten van een Saturdag af soo gewaeyt heeft, en de wint hant voor hant aennemende, soo sijn de Wateren door sulken vehementen storm aengedreven, hier soo hoog gevloeyt, als by menschen leven niet geschiet is, want zijnde het Water tusschen Maendag en Dingsdags nacht soo hoog gekomen, dat het ontrent een duym hoog op onse benedenste drempel van ons hoog Huys stont, stroomende soo door ons geheele beneden Huys, in den avont was'er groot spul met de Oosterpoortse-fluys, als mede met den Dijk aen de Oosterpoort, daer de Spaense Ruyter staar, welke daer door wilde, waer door het Water al begon door te komen, doch wierd met macht van menschen door Zeilen en Wichten gestut, en daegs daer aen wierden twee groote Schuyten vol waters om de waerte daer op gefet, doch's nachts ontrent 2. uyren begon de Brant-en Stadhuys-Klock te luyen, waer door een grooten allarm in de Stadt quam, alloo daer tyding was gekomen, als dat den Dijk bewecten Hoorn tusschen Scharwoude en't swarte Kerckje door wilde, welke oock ontrent ten half 3. uuren (voor Carbasius Wieltje) is doorgebrocken, soo dat de Burgers te laet quamen, doch omme alle verder inval te beletten en het Water te keeren soo veel mogelijk was, heeft de Trommel des Dingsdags's morgens geslagen, of'er iemant was, die om een Dag-huer wercken wilde, datse moesten op *Keeren* komen, al waer sij hebben beginnen te schoeyen van voren af aen, en daer aerde tegen aen gebracht tot aen den krommen elleboog toe, in meeninge omme het vorder by het Somerdijkje langs te keeren, op dat het niet het Noorderlandt soude inloopen, maer dit misluckten oock, want het is des avonts op twee a drie plaetsen op't Somerdijkje mede doorgebroocken, en heeft alsoo dat schoone Lant tot aen Medenblick toe overstroomt; maer het schoeyen langs het *Keeren* is niet vergeefs geweest, want hebben't doen van den krommen Elleboog dwars over de Wegg geschoeyt tot aen Swaagdijk toe, en met Aerde gevolt, en een Dijk gemacckt, om soo meerder het aldaer te konnen stutten, op dat het niet verder in die Polder soude inbreken, het welke tot noch toe wel is gefuccedeert; verhoope dat het met Godes seggen, al mede door de vigilantie van den Schout, Hovius, en Merens, en andere, die haer in dese gelegentheyte wel hebben gequeten, noch wel sal behouden blijven. Ick heb van daeg zijnde Woensdag met Vader de eerfte mael sedert Maendag uyt geweest, door dien het Water soo hoog heeft gestaen, en zijn met malkander in de groote Kerk gegaen, alwaer Niuwstadt een schoone Predicatie dede, zijnde geen 25. mannen in de Kerk, maer alle na *Keeren* toe om te arbeeyden, want de Brantklock en Trommels onder't preeken al gingen. De Predicatie gedaen zijnde, zijn wy te samen mede daer heen gegaen, en hebben aldaer gevonden de droevigste saecken, die men met Pennen konde beschrijven: want hier sag men een deel arme Boeren aenkomen met Schuytjes met Goet, daer weder andere, die de verdroncken Beeften gevilt hadden, met Huyden om die te verkooopen, daer sag men eenige Landtloopers, die de Verckens en Schapen de keel afgesneden hebbende, in sacken rhuys brachten, daer eenige andere met stucken van doode Koeyen aenkomen, hier en ginder, daer de Luyden gevluht waeren, daer andere met Wagens vol Huysraet, Schuyten met opgevisste Kaes, en andere goederen; oock sag men vele Huisluiden loopen die alle hare Beeften, Vrouw en Kinderen verlooren hadden, in somma de droefheyte is met geen penne uyt te drucken.

Den 7. dito's morgens. De geheele nacht hebben al de Klocken geluyt en de Trommels geslaegen tot nu aen den morgen, soo dat alle Manspersoonen op *Keeren* moeten komen om te helpen't Water stutten, en nu werdt geboden dat alle Vrouwen oock moeten komen helpen, alsook om Steen in Binneschepen te laden, en die na het gat te voeren om aldaer te laten sinken, waer door nu soo veel Vrouluy, ja by duyfende op de been zijn, en met Mandetjens hier voorbygaen nae de *Luydenlyck* om Steen te dragen, soo dat het is of men in een belegerde Stad was, het welk droevig is om sien, wenschte wel dat U E. in dese tijdt hier geweest was, soud wel duisendmael meer gesien hebben, als ick U E. kan schryven. Per naesten sal U E. wat breeder van de verdroncken Menschen en Beeften kunnen adviferen, want die noch by horderden op de Solders en in de Huysen zijn, sonder vuur of licht, ja van honger fullen moeten sterven als't soo blijft, want daer geen Schuyten om de selve afte halen zijn te bekomen. Hier mede af breeckende, met een wensch, dat Godt ons voor verder inbreuck wil bewaren. Blyve &c.

wat hogere ligging min of meer voor het zilte nat gevrijwaard. Het water wordt ten westen van deze dorpen gekeerd door de *Langereis*, waardoor de *Niedorper-* en *Schagerkoggen* gespaard blijven. *Drechterland* is nu een 'zoute poel'.

Den 7 dito's morgens. De geheele nacht hebben al de Klocken geluyt en de Trommels geslaegen tot nu aan den morgen, soo dat alle manspersoonen op *Keeren*

moeten komen om te helpen 't water stutten, en nu werdt geboden dat alle Vrouwen oock moeten komen helpen [...] Per naesten sal UE. wat breeder van de verdrongen Menschen en beesten kunnen adviseren, want die noch by honderden op de solders en in de huysen zyn, sonder vuur of ligt, ja van honger sullen moeten sterven als 't soo blyft.

Intussen heerst er aan *Het Keern* en elders een drukte van jewelste. Tal van berooide en versufte vluchtelingen stromen, soms met wat huisraad op een wagen, de stad *Hoorn* binnen. Ook ziet men boeren met hun geredde have in schuitjes aankomen. Sommigen hebben onderweg kazen opgevist. Anderen slaan een voordeeltje uit de ramp en bieden huden van verdrongen beesten te koop aan. Zelfs zijn echte rovers actief; schaamteloos hebben zij het gemunt op dode varkens en schapen.⁸

Volgens Caescooper (*Koog aan de Zaan*) is de vloed aan de Dam te *Zaandam* wel 5 tot 6 duim hoger dan sinds mensenheugenis. Gelukkig zakt het water hier al 's ochtends tengevolge van dijkdoorbraken elders, met name in het *Oosterveld*, aan het *Barnegat* bij *Uitdam* en bij *Katwoude* tussen *Monnickendam* en *Edam*. Nauwgezet somt Caescooper de andere doorbraken op: *Zwarte Kerkje* (twee), *St.-Aagteveldijk*, *Beverwijk* (zes), *Huis ter Hart* te *Halfweg*, tussen *Naarden* en *Muiden*. Een groot deel van *Waterland* staat blank. Ook achter *Westzaan* valt een gat en 'onze' *Lagendijk* wordt zwaar beschadigd met name 'op de *Coogh*'. Op 7 november begint het water bij gunstig weer overal mooi te zakken. Op de 8ste kan men het gat achter *Westzaan* stoppen. De ban staat niet helemaal blank en dankzij enige dagen met zuidwestenwind raakt men het water kwijt. En dat zelfs zonder merkbare schade.

GAAT HEEL NOORD-HOLLAND TEN ONDER?

Nadat de storm, aldus Noordlandt, op 6 november wat is bedaard, begint men bij rustig weer en oostenwind het gat bij *Scharwoude* te dichtten. Op 16 november breekt het echter bij storm en springtij (nieuwe maan) opnieuw door als het water nog hoger komt dan anderhalve week tevoren. Twee weken later is het weer dicht. Dan volgt een nieuwe klap.

Op 4 december steekt er weer een zware noordwesterstorm op, waarna op de 5de de gaten weer openbreken, behalve het *Barnegat*. Als veel huizen onder de voet spoelen en wegdrijven slaat menigeen de schrik om het hart: zal geheel *Noord-Holland* vergaan? Nu is immers ook de binnenzijde van de dijken ernstig verzwakt.

West-Friesland ligt al eeuwenlang als een eiland omsloten door de *Omringdijk*, die niet in één keer is aangelegd en daardoor ook verschillende namen draagt. *West-Friesland* wordt onderverdeeld in vier ambachten: *Drechterland*, de *Vier Noorder Koggen*, *Geestmerambacht* en de *Schager en Niedorper Koggen*. Deze zijn op hun beurt onderverdeeld in bannen, gescheiden door binnendijken. De zeedijken zijn tot circa 1730 wierdijken (of wierriemen) en opgebouwd uit wier (zeegras) dat samengeperst erg sterk is. Bij verhoging van de dijk legt men nieuw zeegras op de oude wierriem. Aan de zeezijde is de dijk loodrecht waardoor de ineenpersing maximaal is. Wel kan door onderspoeling de dijk op een kwaad ogenblik in zee vallen. Aan de landzijde werpt men een aarden wal op. In 1675 staat bijna het gehele gebied blank, wat een zeldzaamheid is. Het water stroomt tot *Rustenburg* en de *Langereis* waar het voor *Waarde* wordt gekeerd. Behalve de dijk bij *Scharwoude* bezwijkt ook de *Zwaagdijk* tegenover de kerk van *Oosterblokker* waardoor ook *De*

Streek, het gebied tussen *Hoorn* en *Enkhuizen*, onder water komt te staan; in beide steden staan de straten blank. Alsof de ellende niet op kan begeeft ook de *Oudendijk* het nog en stroomt het water zuidwaarts naar de *Beemster* en de *Schermer*. IJverige rekenaars becijferen dat er wel 57 000 hectare land blank staat!

Volgens de *Mercurius* waait bij de decemberstorm in *Delft* een korenmolen op de stadswal om, waarbij enige mensen worden gedood en gewond.

Ook de *Waddeneilanden* lijden veel schade. Volgens een latere bron zijn op *Ame-land* de meeste dijken verwoest en zijn veel landerijen verloren gegaan. Daardoor zijn de bewoners van *Hollum* genoodzaakt hun miede (dorpsweide) aanzienlijk te verkleinen.⁹

HERSTEL EN VERDERE MAATREGELEN

Veel mensen herinneren zich nog 1651 en 1665, maar toen was het minder erg. Nu is het water op sommige plaatsen hoger gestegen dan in 1570. De kosten zullen nog jaren op de bevolking drukken en daar komt nog de economische recessie bij. Vele boeren laten huis en haard in de steek en trekken weg.

Gravure van (of naar) Romeyn de Hooghe († 1708, Haarlem), op het pamflet *Ellenden-Klacht van het bedroefde Nederlandt* (1675).

De doorbraak bij *Halfweg*, waaraan de *Grote Braak* herinnert, krijgt onverwachte gevolgen. Veel kaden en wegen in het toch al waterrijke land tussen *IJ* en *Oude Rijn* slaan weg en allengs vormen zich aaneengesloten veenplassen, waarvan de *West-einderplassen* de bekendste zijn.

Een reden voor bezorgdheid zijn al jaren de enorme massa's water die telkens weer bij noordwesterstorm via de enorme opening van zo'n 20 kilometer tussen *Texel* en het vasteland van *West-Friesland* naar de *Zuiderzee* stromen en een bedreiging vormen voor de lage kustgebieden in *Waterland*, het *Eemgebied* en elders. Men acht een dijk tussen het vasteland en het eiland *Wieringen* noodzakelijk. Daardoor zal de krachtige stroming die uit het *Marsdiep* komt en die zich nu bij dit eiland splitst, gedwongen worden ten oosten van *Wieringen* langs te gaan. Ook vat men een oud

plan op om het *Koegras*, dat bij hoog water blank komt te staan, in te polderen. Maar de Hollandse molens malen niet zo snel. Het *Koegras* wordt pas drooggelegd van 1817 tot 1823 en de *Anna Paulownapolder* in 1847. De dijk naar *Wieringen* komt pas gereed in 1926.

CONSTANTIJN HUYGENS DICHT OP DE STORM

Van Constantijn Huygens sr. (inmiddels 79 jaar oud) is bekend dat hij vaak gedichten maakt op het weer en op bijzondere gebeurtenissen. Ook nu klimt hij in zijn pen. De moraal mag natuurlijk niet ontbreken.

Op het stille weder van den biddag 6en Nov. 1675 naer veler dagen storm.

De Donder, Blixem, Storm van winden allerhand

Zijn grouwelick geweest in Oogen en in Ooren:

Van daegh is 't schielijck still: Bidt neerstigh, Vaderland;

't Schijnt dat den Hemel swijght, om uw gebed te hooren.

De 'biddag' is naar oud gebruik een woensdag. Op 7 en 16 november laat Huygens de inkt nog eens vloeien in twee Latijnse gedichten over deze storm.¹⁰

Wat men wel betrekkelijk snel aanpakt is de versterking en ophoging van de *Westfriese Omringdijk*. Een novum is de instelling van een super-intendentie, een hoger orgaan, dat alle dijken van het *Noorderkwartier* gaat beheren.¹¹

Het natte weer veroorzaakt in de herfst overstromingen langs de *Weser* (*Meiningen*) en in december langs de *Mulde* en andere rivieren.¹²

In de herfst van 1675 worden de Nederlanders niet alleen opgeschrikt door een watteramp. Op 8 september 1675 overlijdt op Huis ten Bosch gravin Amalia van Solms, de weduwe van Frederik Hendrik. Zij is 73 jaar. De begrafenis heeft met grote plechtigheden plaats in *Delft* op 22 december 1675.¹³

TWAALF DAGEN OP ZEE ZONDER VOEDSEL EN DRINKEN

De Mercurius vermeldt enige scheepsrampen. In de *Oostzee* ter hoogte van *Danzig* vergaan op 17 november 1675 in een noordoosterstorm ruim 20 schepen waaronder twee Hollandse fluiten (cf. onder 1595/96). Tientallen zeelui verdrinken en veel graan gaat verloren.

Omtrent de Engelse kust was 't dees tijt sulck hart weer, dat men gedurigh stuccken van gebleven [vergane] Schepen daer aen sagh drijven; de Engelse geloofden selfs, dat 'er wel 40 Schepen tusschen de hare en de Hollandtse Kust waren vergaen.

Onder die ongelukkigen is een scheepje met 24 of 25 mensen. Onderweg van *Londen* naar *Newcastle* raakt het lek. De opvarenden stappen over in een bootje waarin zij vier dagen hulpeloos ronddobberen totdat zij een kaper ontmoeten. Deze hijst de schipbreukelingen één voor één aan boord met behulp van een touw, maar dat breekt en men moet vijf mensen achterlaten: een oude man, een jongen en drie vrouwen. Acht dagen en nachten drijven zij rond en ondergaan zonder voedsel en drinken de vreselijkste ontberingen. De jongen bezwijkt en de overige vier stranden ernstig verzwakt op het eiland 'Buckom', *Borkum*.

De Mercurius meldt een grote brand in de Engelse stad *Northampton*. Op 30 sep-

tember 1675 is een arme vrouw bezig waswater op te warmen met brandend stro. Bij de harde wind is dat natuurlijk vragen om ellende. Weldra is er geen houden meer aan en ligt een groot deel van de stad in de as.¹⁴

WINTER OVERWEGEND ZACHT, OPEN EN WISSELVALLIG

Uit de notities van Josselin (*Essex*) blijkt dat het wekenlang overwegend rustig en droog blijft. Alleen op 15 november (nieuwe stijl) gewaagt hij van buien. (Op dezelfde 15de november zet Pieter Teding van Berkhout, een gegoede Amsterdammer zich vanwege het slechte weer van wind en hagel en wat al niet meer, aan het lezen in De Mézeray, een Franse historicus.) De eerstvolgende vermeldingen van neerslag volgen op 22 en 29 december. Van winterweer is geen sprake, slechts op 5 december vermeldt Josselin dat het droog en vorstig is. Volgens Caescooper (*Koog aan de Zaan*) is er van 15 tot 27 december 'elke dag' een storm uit zuidwest of noordwest. Dat dit desastreus is voor de inundatiegebieden behoeft geen betoog: veel huizen en boerderijen stortten in en drijven weg. Op een witte kerst hoeft men in 1675 niet te rekenen!

Den 25. [december] was 't sulck quaet we'er in *Brabant*, met Donder vermengt, dat 2 schone Toorens van *Sombref*, 6 a 7 mijlen van *Brussel*, verbranden, en 5 a 6 Boomen van een Mans dichte, met wortel en al uyt de aerde geruckt wierden.¹⁵

Madame de Sévigné (*Parijs*) moppert op 27 november dat zij door het slechte weer de post onregelmatig heeft ontvangen. Op 15 december is het zacht en droog, op 5 januari schrijft zij dat het al drie dagen onstuimig weer is.¹⁶

Op winterweer moet men lang wachten, van 18 tot 21 januari ziet men eindelijk vast ijs in de *Zaan*. De veerdienst op *Amsterdam* valt uit en op 27 januari komt de schuit weer in beweging. Ook in *Essex* is het winters. Op 26 januari schrijft Josselin: 'winterly weather about 10 dayes'. Op 2 februari is het weer 'open moist weather'.

De rivieren zijn hoog. Op 1 januari 1676 bezwijkt te *Heusden* een houten beer (waterkering) aan de Wijkse Poort; enige bruggen spoelen weg.

De *Noorder-Lekdijk Bovendams*, een van de meest vitale rivierdijken van het land, heeft deze winter te lijden van zware afslag, met name tegenover *Beusichem*.¹⁷

In *Boston* aan de oostkust van *Noord-Amerika* is deze winter in het begin erg streng (december).¹⁸

DE SITUATIE OP IJSLAND

Op *IJsland* beleeft men van 1641 tot 1670 een milde periode. Enkele decennia (1631 tot 1681) ziet men dan ook betrekkelijk weinig drijfijis. De jaren zeventig en tachtig vormen de overgang naar een periode met kouder weer. Drijfijis ziet men in de jaren zeventig alleen in 1672, wel nadert het. In de jaren tachtig, in het bijzonder in 1683, 1684, 1685 en 1688, ligt er veel ijs aan de noord- en noordwestkust. De winters worden in deze decade kouder. De slotdecade van de 17de eeuw is hier extreem koud! (Zie verder onder 1697/98.)¹⁹

OP ZACHTE WINTER VOLGT VROEGE LENTE

De lente is vroeg. Van eind februari tot 18 maart is het alle dagen weer 'oft somer hadde geweest'! Op 7 maart laten sommige boeren hun koeien al naar buiten, op de 19de is er een noordwesterstorm, de 20ste is mooi en op 25 maart hoort men donder, aldus onze zegsman Caescooper te *Koog aan de Zaan*.

Volgens Madame de Sévigné is het in *Les Rochers* in *Bretagne* mooi weer op 16 en 26 februari en verder op 1, 11, 18 ('le beau temps continue'), 22, 24 ('Je suis partie ce matin des *Rochers* par un chaud et un temps charmant') en (te *Malicorne*, op weg naar *Parijs*) 28 maart.²⁰ In *Essex* zien wij hetzelfde beeld. Daar is de 23ste februari een warme, lente-achtige dag. Op 1 maart is het droog en koud, maar al op 8 maart heerst 'summer weather'. Op 22 maart noteert Josselin dat het koud en winderig is, maar op de 29ste heet het: 'gentle dewing day'.

Op 14 februari neemt een Franse jezuïet een komeet waar in Eridanus. Zijn observatie wordt ondersteund door een bericht uit *China* waar men op 18 februari een 'bijzonder witte ster' ziet, eveneens in Eridanus.²¹

De Duinkerker kapers onder wie Jean Bart worden de laatste jaren wel erg brutaal. Na een gevecht op 27 maart slagen zij erin enige Vlaamse en Zeeuwse koopvaarders met kostbare lading te overmeesteren. Geruchten dat de kapers zelfs een aanslag beramen op *Brielle* of op de schepen, dokken en magazijnen van *Hellevoetsluis* maakt de mensen nog nerveuzer.²²

ZOMERSEIZOEN 1676: LANGDURIG WARM EN DROOG

Op 1 april is er in *Midden-Engeland* een aardbeving, onder meer te *Tewkesbury*, *Gloucester* en *Bristol*.²³

Het beste weeroverzicht danken wij aan Ralph Josselin (*Essex*). Op oud-Pasen, 26 maart, dus 5 april, noteert hij 'fine dewes some dayes', op 12 april is het droog en koud, maar in de week voor zondag de 26ste vallen er welkome buien. De week voor 10 mei is droog en warm en op 17 mei heet het 'weather dry, hot sometimes windy, grasse burns away on hot grounds'. Daarna vallen er weer enkele buitjes. Op 26 mei noteert hij 'lovely shoures', maar op 31 mei: 'dries but cold'. De droogte is zeker van invloed bij een grote brand op 5 juni in *Southwark* (*Londen*) waar honderden huizen in vlammen opgaan.

De junimaand is droog en in de tweede helft op verscheidene dagen erg warm. Op 5 juli noteert Josselin 'hot, harms by thunder in several places and by fire'. In juli vallen er nu en dan buien, op zondag 19 juli wordt de afgelopen week 'very wett' genoemd. Op 28 juli begint men in *Essex* te oogsten en die oogst is goed.

Augustus is droog. In de tweede helft valt er in *Essex* (vrijwel) niets. Op 3 september noteert Josselin 'likely to raine, but not', op 15 september: 'gentle, comfortable shoures'. Dan wordt het droog en koel, de laatste decade is evenwel nat.

De schaarse gegevens uit eigen land laten hetzelfde beeld zien. Op 29 april onweert het boven *Koog aan de Zaan* en elders. Van 23 juni tot 2 juli is het er erg warm. Op 14 juli heet het weer redelijk goed, de 16de is nat. Op 31 juli eet Caescooper rijpe druiven uit 'onse wijngaert'. Op 30 augustus gaat hij met mooi weer bij *Wijk aan Zee* zwemmen. De boeren kunnen deze zomer twee keer hooien. Te *Parijs* is het op 1 juli 1676 92 graden op de thermometer van Mariotte, wat waarschijnlijk overeenkomt met ruim 31 graden Celsius.

Op 14 juli hagelt het hevig boven *Noord-Holland*, onder andere te *Niedorp*.²⁴

Een schrijver in *Luxemburg*, Sébastien de Blanchard, schrijft vergenoegd dat dankzij de warme, droge zomer de wijn dit jaar goed is.²⁵

De rivieren staan natuurlijk laag, scheepvaart is nauwelijks mogelijk, wat de handel en de oorlogvoering (zie verderop) belemmert. In juli kan men te *Roermond* geen geschut over de *Maas* vervoeren en ook in augustus is deze moeilijk bevaarbaar.²⁶ In de nabuurlanden heeft de warmte eveneens bijwerkingen. In *Dunstal* (*Engeland*) valt er op 16 juni een hevige hagelbui, waarbij sommige stenen onregelmatig zijn en vier inch dik.²⁷ Te *Parijs* zijn op 1 juli alle fonteinën ‘muettes’, zelfs zonder een druppel water, aldus Madame De Sévigné. Op 22 juli is het nog droog. Op 12 augustus wordt het koeler.²⁸

Ook dieper in *Europa* zucht men onder de droogte, al vallen er plaatselijk wel eens zware buien, die dan voor wateroverlast zorgen. Dat is het geval op 9 juli in *Thüringen* en *Saksen*, op 15 tot 17 juli en op 5 augustus in het gebied van de *Werra* (hoog water te *Meiningen*) en in de *Oberpfalz* en tenslotte in september in *Glarus* en in het zuidoosten van *Frankrijk*. Als de bewoners van *Maastricht* de *Maas* op 15 en 16 juli flink zien wassen, is de oorzaak te zoeken in buien langs de bovenloop. (Van 5 juli tot 27 augustus wordt de stad tevergeefs belegerd door Willem III.)

DE BROERS HUYGENS

Al eerder maakten wij kennis met Constantijn Huygens de Jongere (1628 tot 1697), de oudste zoon van de beroemde dichter. Hij is onafscheidelijk van zijn 13 maanden jongere broer Christiaan. De gevoelige Constantijn kiest de weg van zijn vader en wordt secretaris van drie stadhouders. Christiaan gaat als rationalist en volgeling van Descartes de natuurwetenschappelijke kant op. De broers wonen aan het Plein, op korte afstand van het Binnenhof. Vaak ziet men de twee naar een duistere laan gaan om door een telescoop naar Saturnus en Jupiter te kijken. Constantijn heeft op zijn vele reizen steeds een handkijker bij zich. Vooral onder de stadhouder-koning is het leven voor Constantijn zwaar: hij volgt de vorst op diens reizen en veldtochten, wat betekent uren te paard in weer en wind en 's nachts in een gebrekkig onderkomen, soms op het stro in een tochtige schuur. Nauwgezet houdt hij de dagelijkse gebeurtenissen bij, waarbij hij een open oog heeft voor de mensen om zich heen, het landschap en de topografische details. Zijn tijdgenoten zien hem ten onrechte als een onbenullige roddelaar. Later ziet men hem eerder als de Hollandse Pepys. Vaak noteert hij het weer, deze interesse zit nu eenmaal in de familie! Christiaan wijdt zich na zijn rechtenstudie in *Leiden* aan de wiskunde en de natuurwetenschappen. In 1663 wordt hij lid van de Royal Society en van 1665 tot 1681 woont hij als medewerker van de Académie Française een tijdlang in *Frankrijk*. In 1658 publiceert hij over het slingeruurwerk, verder bestudeert hij een theorie over het licht, verricht baanbrekend werk bij de constructie van lenzen en toont aan dat Saturnus omgeven wordt door een platte ring. Ook construeert hij een barometer met twee vloeistoffen (zie 1694/95). Vele van zijn ontdekkingen worden pas in de 18e eeuw bekend doordat ze pas dan in druk verschijnen.²⁹

De droogte wordt bevestigd door boeren bij *Namen*, die een slechte oogst hebben. Ook de (water)molenaar klaagt steen en been door het lage water. In *Haute-Mar-*

ne, *Frankrijk*, duurt de droogte van medio februari tot begin november 1676. Rivieren en beken drogen uit; veel vissen leggen het loodje.³⁰

In *Helmond* en elders heeft men bij hitte en droogte andere zorgen. De overheid kondigt een pijp-rookverbod op straat af. Ook moet iedereen een tobbe met water en een emmer of ketel en een leer (ladder) naast de voordeur zetten.³¹ Op 21 juli branden te *Nieuwendam* in *Waterland* 30 tot 40 huizen af. Te *Londen* zijn in juli zoveel branden, dat men mompelt dat er betaalde brandstichters achter zitten.³²

Te *Parijs* is op 25 september de wijnoogst al achter de rug. (Zie bijlage.)

Op 11 juni 1676 is er een gedeeltelijke zonsverduistering. (Zie bijlage.) Te *Neustadt/Hardt* noemt men de lente nat, de zomer erg warm. Men heeft veel wijn en die is van uitstekende kwaliteit.³³ De wijnoogst begint te *Dijon* in *Bourgondië* op 9 september 1676.

‘GUERRE DE HOLLANDE’ ESCALEERT TOT COALITIE-OORLOG

In *Frankrijk* regeert nog steeds Lodewijk XIV. De koning is bezielde door een hoog ideaal: *Frankrijk* als het dominerende land in *Europa* onder een krachtig bestuur en met de *Rijn*, de *Alpen* en de *Pyreneeën* als natuurlijke grenzen. Lodewijk beschouwt *Straatsburg*, *Mainz*, *Koblenz*, *Bonn* en *Keulen*, alle op de linker Rijn-oever gelegen, als Franse steden. Hij heeft het Europese tij mee: al zijn rivalen, behalve de Republiek, zijn zwak en met 22 miljoen inwoners kan *Frankrijk* als volkrijkste staat van *West-Europa* een machtig leger op de been brengen. Op cultureel gebied beleefde het land in de 17de eeuw zijn ‘siècle des lumières’.

Al jaren wekt de Republiek door haar ligging en haar bloeiende handel frustraties op bij de Fransen. De Franse trots is ernstig gekrenkt door de mislukte inval in *Holland* in 1672. Deze inval, waarbij zelfs *Bonn* is bezet, heeft de Europese vorsten echter ruw wakker geschud en op 30 augustus 1673 sluiten keizer Leopold, de koningen van *Spanje* en *Denemarken* en enige Duitse vorsten zich aan. Zij spreken af dat de Vrede van *Münster* gehandhaafd dient te worden. De leiding van de bondgenoten ligt als vanzelf bij stadhouder Willem III. De keurvorst van *Brandenburg* (later *Pruisen*) sluit een separate vrede met Lodewijk XIV en is daarmee in het oog van de andere bondgenoten een onbetrouwbare partner.

De bondgenoten veroveren op 12 november 1673 *Bonn* en daar via deze stad de bevoorrading van de Fransen loopt is het gevolg dat zij nog in dezelfde maand *Utrecht* en andere steden boven de rivieren ontruimen. Begin 1674 resteren van alle Franse veroveringen in *Nederland* alleen *Grave* en *Maastricht*. In dat jaar sluiten *Engeland*, *Münster* en *Keulen* vrede met de Nederlandse Republiek, waardoor Lodewijk nog maar één belangrijke bondgenoot over heeft: *Zweden*. Daar regeert koning Karel XI die met Franse steun zijn invloed in het *Oostzeegebied* hoopt uit te breiden.

Bij de vrede van *Westminster* tussen *Nederland* en *Engeland* geven beide landen hun veroveringen terug en handhaven zij de groetplicht ter zee. Aan *Keulen* belooft de Republiek het garnizoen uit *Rheinberg* (*Rijnberk*) terug te zullen trekken. Dit stadje ten zuiden van *Wesel* is de laatste van zes vestingen van de *Kleefse Barrière*, een vooruitgeschoven Nederlandse verdedigingslinie aan de *Rijn*. Men tilt niet zwaar aan het verlies: bij de Franse inval van 1672 bleken de vestingen waardeloos te zijn.

Ter zee verontrust Cornelis Tromp (*1629, *Rotterdam*, zoon van de grote Tromp) met zijn vloot de westkust van de enige overgebleven vijand: *Frankrijk*.

In 1674 breekt een nieuwe oorlog uit. De Zweedse koning valt het noorden van het Duitse Rijk binnen en dat betekent oorlog met Friedrich Wilhelm, de keurvorst van *Brandenburg*. De strijd duurt van 1674 tot 1679. *Nederland* raakt er bij betrokken omdat het volgens verdrag verplicht is tot steun aan de keurvorst, die tevens familie is van de Oranjes. De keurvorst weet zich te handhaven en Tromp behaalt in 1676 een klinkende overwinning op de Zweedse vloot.

HET FENOMEEN BENTINCK

In april 1675 loopt Willem III (24) de pokken op, de ziekte die zijn beide ouders al op jeugdige leeftijd uit deze wereld heeft gerukt zoals men het pleegt te zeggen. Men past een curieuze therapie toe: een iets oudere vriend kruipt bij Willem onder de wol om het uitkomen van de pokken te versnellen en houdt dat zestien dagen en nachten vol. Ook hij wordt ziek, maar beiden herstellen. Wie is die boezemvriend in de letterlijke betekenis? Het is Hans Willem baron Bentinck, zoon van Bernhard Bentinck, Heer van *Diepenheim* en drost van *Deventer*. Ooit kwam hij als een rossige page van 15 jaar aan het hof en meteen konden de twee het goed met elkaar vinden. De relatie kan nu helemaal niet meer stuk. Bentinck krijgt belangrijke opdrachten: in 1676 voert hij de onderhandelingen over het huwelijk van Willem en in 1697 speelt hij als Graaf van Portland een rol bij de totstandkoming van de *Vrede van Rijswijk*. Zelfs na drie, vier generaties springen de Bentincks nog in tijd van nood voor Oranje in de bres. Dat gebeurt onder meer in 1747 en 1787.

WAPENGEKLETTTER IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Twee jaar lang, 1672 en 1673, blijven de *Zuidelijke Nederlanden*, afgezien van wat plunderingen, zoals te *Tongeren*, buiten de oorlog, maar in 1674 worden zij weer het slagveld van *Europa*. De bondgenoten zijn door hun verdeeldheid niet opgewassen tegen het Franse leger onder Condé en de koning zelf. Op 11 augustus 1674 lijden zij een nederlaag bij het dorp *Seneffe* in *Henegouwen*. Tot overmaat van ramp kan de nieuwe landvoogd in de *Zuidelijke Nederlanden*, Carlos de Villa-Hermosa, zijn taak niet aan en in 1675 veroveren de Franse legers een groot deel van het *Maasgebied* met de steden *Huy* en *Dinant*. Zij rukken zelfs op tot *Tienen* en *St.-Truiden*. Dan verliest Lodewijk twee van zijn knapste bevelhebbers en keren de kansen. In juli 1675 sneuvelt (in *Baden*) Turenne (63) en in de winter van 1675/76 trekt Condé (54), gepijnigd door jicht, zich terug op zijn slot *Chantilly* bij *Parijs*. De zomerdroogte van 1676 maakt uitgebreide veldtochten mogelijk. Lodewijk verovert *Condé sur l'Escaut* (aan de *Schelde*) op 27 april, gevolgd door *Bouchain* op 12 mei. Tot een grote slag komt het niet, de kemphanen ontwijken elkaar. Lodewijk heeft een nieuwe legerchef: Friedrich Hermann, graaf von Schomberg (61), zoon van een officier uit de *Pfalz* die naar *Nederland* is gevlucht. Zijn eerste krijgsdaad is het beleg om *Aire-sur-la Lys*, aan de *Leie*. Willem verplaatst zijn troepen naar *Maastricht* (5 juli 1676) en opent de aanval op de buitenwerken van deze strategische vestingstad. Als de verwachte Duitse en Spaanse hulpstroepen niet komen opdagen en als Schomberg na de val van *Aire* naar *Maastricht* marcheert, breekt Willem op 27 augustus op. Mistroostig rijdt hij in de stromende regen terug naar *Den Haag* en zoekt vervolgens op de *Veluwe* vertier in de jacht. Hij voelt zich het meest op zijn gemak

tijdens urenlange ritten te paard en in de ongedwongen omgang van mannen onder elkaar bij een knetterend haardvuur in zijn jachtslot te *Dieren*. De bondgenoten vergaderen op korte afstand, te *Nijmegen*, om de situatie in ogenschouw te nemen. Dat zij verzuimen met Willem de strategie voor 1677 door te nemen zal hun nog lelijk opbreken. De oorlog komt nu wel angstwekkend dichtbij de Republiek. Vijandelijke troepen trekken door het *Land van Maas en Waal* en ook rond *Gulik* en *Kleef* is het allesbehalve veilig. In *Vlaanderen* plunderen de Fransen in mei dorpen en boerenhoeven rond *Oostende* en *Brugge* en in het *Land van Waas*. Zo zijn de boeren weer de dupe van de oorlogstoestand. In *Brabant* maken zogenoemde 'bosch-roovers' de wegen onveilig.

Op 10 november 1675 ziet men te *Neustadt/Hardt (Pfalz)* een ster met twee staarten, waarvan de ene zich naar *Zwitserland* uitbreidt en de andere naar het westen, naar *Frankrijk*. De grootste is schijnbaar een el breed en een piek lang. Zulke zaken zijn, meent de Mercurius, zelden voorboden van iets goeds. Veel mensen vinden dat ook en zij wijzen op de oorlog aan de *Rijn*.³⁴

HARDE ZIJWIND WORDT ZWEEDS VLAGGESCHIP FATAAL

De 11de juni (in *Scandinavië* is het 1 juni) 1676 is een noodlotsdag voor de Zweedse marine. Op die dag verliest deze haar trots en de bloem van haar experts. In de lente van 1676 zeilt een Hollands-Fries smaldeel onder Tromp, nu in Deense dienst, naar de *Oostzee* om de Zweedse koning te bestrijden. Hij voert het bevel over 26 grote en enige kleinere schepen. Op 11 juni achtervolgt hij het Zweedse vlaggeschip 'Cronan' (Kroon), dat 60 bij 14 meter meet, 134 kanonnen telt en met 840 koppen is bemand, onder wie vele edelen en maritieme deskundigen. Als de 'Cronan' bij het eiland *Öland* in het nauw komt, wordt bevel gegeven om overstag te gaan. Op dat ogenblik, er is nog geen zeil ingenomen, wordt een krachtige zijwind het zeekasteel fataal. Het helt sterk over en als het water de onderste geschutspoorten begint binnen te stromen, klinkt er een enorme knal. De kruitkamer is ontploft (door een losgeraakte lantaarn?) en de 'schrik van de *Oostzee*' gaat smadelijk kopje onder. Men kan 42 drenkelingen opvissen, bijna 800 personen verdrinken! Een ramp zonder weerga!

(In 1980 wordt het schip gelokaliseerd en kan men 20 000 voorwerpen naar boven halen, waaronder – opmerkelijk – de hals van een *viola da gamba*.)³⁵

De vreugde over de overwinning wordt overschaduwd door het nieuws over de dood van de nationale held Michiel de Ruyter (69) op 29 april. Hij is gesneuveld in een zeeslag bij *Syracuse* of bij de *Etna* (22 april 1676) waar hij de Spaanse koning hielp tegen de Fransen. De Staatse vloot lijdt nog een nederlaag (op 2 juni bij *Palermo*) en moet een hevig onweer doorstaan in de nacht van 22/23 augustus in de *Baai van Napels*. Twee schepen worden door de bliksem getroffen.

Intussen beginnen er vredesonderhandelingen met *Frankrijk* te *Nijmegen*.³⁶

In de Duitse stad *Oldenburg* woedt in 1676 een grote brand.³⁷

In september 1676 lijden veel bewoners van *Amerongen* aan dysenterie. Dat blijkt uit een brief van Margaretha Turnor. Deze dochter van een Engelse officier woont met haar man Godard Adriaan van Reede op kasteel *Amerongen*. Van Reede is een toegewijd medewerker van Willem III. Margaretha houdt haar man op diens reizen

op de hoogte van de gang van zaken thuis. Van haar brieven zijn er 490 bewaard gebleven. Deze bevatten een schat aan gegevens, ook over het weer en over de toestand van de *Rijn*. Van Reede overlijdt in 1691, Margaretha in 1700.³⁸

AMSTERDAM: HANDEL, NIEUWS EN KRANTEN

Amsterdam ontwikkelt zich in de 17de eeuw tot het grootste centrum van handel en scheepvaart in *Europa*. In 1598 wordt een Verzekeringkamer ingesteld, in 1602 krijgt de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) octrooi, in 1608 komt er een nieuwe beurs, in 1609 een wisselbank, in 1614 een kredietbank en in 1616 een korenbeurs.

De vele kooplieden en financiële experts (ook buitenlanders), stadsbestuur en burgerij hunkeren naar regelmatige nieuwsvoorziening. Hetzelfde geldt natuurlijk voor andere handelssteden, bestuurscentra en universiteitssteden.

Nieuwsvoorziening, briefverkeer, etc. zijn ondenkbaar zonder postdiensten. Aan de wieg van de post staat Franz von Thurn und Taxis. In 1505 opent hij een postdienst van *Antwerpen*, via *Mechelen* en *Innsbruck* naar *Venetië*. Weldra zijn *Wenen*, *Brussel*, *Madrid* en andere steden in het Habsburgse Rijk door koeriers met elkaar verbonden. Thurn & Taxis vervoert zowel brieven als personen en schakelt daarbij ook hotels in. Het hoofdkwartier is gevestigd te *Frankfurt am Main*. In de *Zuidelijke Nederlanden* is de residentie (tot aan de Franse Revolutie) het kasteel *Beaulieu* bij *Mechelen*. In de Nederlandse Republiek met zijn afkeer voor Habsburg, krijgt Thurn & Taxis geen voet aan de grond. Hier kennen de steden hun eigen postdiensten.

Als in of rond 1618 de eerste kranten in de *Lage Landen* verschijnen, kent men al ruim een eeuw pamfletten of vlugschriften. Een pamflet is een gelegenheids geschrift, een krant verschijnt periodiek (zie onder 1609/1610). Andere verschillen betreffen de omvang (groter) en de inhoud (meer variatie).

De krant accentueert zijn identiteit door een herkenbare titel, een aansprekende inhoud, een bepaald formaat en vaste verschijningsdagen. De meeste 17de-eeuwse kranten verschijnen een of twee keer per week. Het aantal lezers is natuurlijk gering, in totaal enkele duizenden, velen van hen lezen de krant in het koffiehuis (zie 1662/1663). De eerste kranten verschijnen in *Straatsburg* en *Wolfenbüttel* bij *Braunschweig* (1609), *Basel* (1610), *Frankfurt* en *Wenen* (1615), *Hamburg* (1616), *Berlijn* (1617), *Amsterdam* (1618) en *Antwerpen* (1605, 1620). De benaming 'gazet' komt uit *Venetië*. Daar kent men rond 1550 een wekelijks met de hand geschreven nieuwsblad dat men *gazetta* (*gazza* = ekster) noemt naar het muntstukje dat men er voor moet neerleggen. Deze benaming raakt verbreed beneden de rivieren en in *Frankrijk*. Boven de rivieren spreekt men van 'courant', een verkorting van 'courant nieuws', lopend nieuws. Voor dat nieuws zorgen informanten en correspondenten. Is de krant gedrukt dan wordt deze op pleinen, bruggen en kaden uitgevent door krantenjongens en -meisjes.

De aard van het nieuws is voer voor historici. Wat houdt een samenleving in een bepaalde tijd bezig? In de 17de en 18de eeuw zijn dat oorlog en vrede, handel en scheepvaart, storm- en bliksemschade, vredehandel (vredesonderhandelingen). Nieuwtjes (liefst schandaaltjes) over hoge personen, vooral vorsten, kunnen op een breed publiek rekenen. Nieuws over een komeet, brand, geboorte van een gedrocht, het overlijden van een 110-jarige, en schrijnende gevallen als de scharensiep die na

met zijn hondenkar een kind te hebben aangereden ijlings de plaat heeft gepoetst, gaan er bij de lezers in als koek. De Nederlandse kranten blinken niettemin uit door nuchtere verslaggeving zonder pathos. Het hele leven in de Republiek staat bekend als oerdegelijk. De krant komt zo stipt op tijd dat buitenlanders zich er over verbazen! Soms werken de Nederlandse punctualiteit en netheid beklemmend. Een Engelse diplomaat slaagt er maar met moeite in zijn nervositeit te onderdrukken als hij ziet hoe tijdens een chic diner de fluim die hij achteloos op de vloer heeft gedeponeerd, onmiddellijk door een gediensstige meid wordt opgeveegd.

Hoe snel is het 17de- en 18de-eeuwse nieuws? Komt het uit het eigen gewest, dan geldt een dag, een uithoek van het land en een nabuurland vergen een paar dagen. Nieuws uit het *Ottomaanse Rijk* doet er een paar weken over en het nieuws uit *China* is een paar maanden onderweg. Moet het nieuws per brief (post) en met een schip komen en dat is dikwijls het geval, dan kan een wekenlang verkeerde wind grote vertragingen veroorzaken.

Het aantal kranten neemt hand over hand toe; als in 1656 de 'Oprechte Haerlemse Courant' gaat verschijnen kent *Amsterdam* al acht kranten. In 1742 kan men het eerste nummer van de Geotroijeerde Groninger-courant lezen. Later vervangt men het eerste woord door 'Opregte' en na 1773 is de naam kortweg: Groninger Courant. Een dagblad is deze courant niet. De verschijningsdagen worden slim gekozen, op dinsdag en vrijdag is het markt. Later komt er een Ommelander-Courant bij. De eerste Leeuwarder Courant dateert van 1752. (Zie onder 1609/1610.)

WETEN EN LATEN WETEN: WETENSCHAPPELIJK NIEUWS

In het midden van de 17de eeuw wordt het ene na het andere wetenschappelijke instituut opgericht. Ook gebruikt men steeds vaker instrumenten en verricht men wetenschappelijke experimenten. Men zou ook wetenschappelijke tijdschriften mogen verwachten, maar daar blijft het lange tijd muisstil. Hoog in ivoren torens koesteren de geleerden hun parels van kennis en zij peinzen er niet over deze voor de zwijnen te werpen. Wel zijn zij bereid hun kennis te delen met de andere goden op de Olympus. Die houding is niet nieuw! Leonardo da Vinci moest al niets hebben van de drukpers. (Daardoor werden sommige van zijn ideeën pas eeuwen later bekend.) Copernicus meed, bang voor spot, de publiciteit. De heisa rond Galilei is voor een belangrijk deel terug te voeren op geheimzinnigdoenerij en nog in de 18de eeuw verklaart Newton dat hij met opzet op cryptische wijze schrijft om onwetende haarklovers af te schrikken. Wetenschappelijkheid behoort echter niet te leiden tot duisterheid. En stilistische eenvoud is niet noodzakelijkerwijs verbonden met oppervlakkigheid!

Bij onderlinge correspondentie tussen de geleerden duikt herhaaldelijk de naam op van pater Marin Mersenne (†1648), een bekend mathematicus. Vanuit zijn Parijse convent brengt hij tal van geleerden, onder wie Galilei en Descartes met elkaar in contact. Hij organiseert ook ontmoetingen en de vriendenkring die hieruit ontstaat (1634) gaat in 1666 op initiatief van de Eerste Minister Colbert over in de Académie Française (des Sciences). Een van de leidende figuren is Christiaan Huygens.

De arts Théophraste Renaudot geeft vanaf mei 1631 de 'Gazette de France' uit,